LULEÅ TEKNISKA UNIVERSITET

2000:64

C-UPPSATS

Johan August Bergman

Samhällsbyggare och företagsledare i Kalixbygden

VIKTORIA LUNDBÄCK

Institutionen för Industriell ekonomi och samhällsvetenskap
Avdelningen för Statsvetenskap - Historia - Geografi

Vetenskaplig handledare: Bert Mårald

2000:64 • ISSN: 1402 – 1773 • ISRN: LTU - CUPP - - 00/64 - - SE

Abstract

This essay deals with Johan August Bergman, a man who possessed great power and influence in the Kalix district during the late nineteenth century. He was a key figure in the build up of the sawmillindustry in Kalix. As customary for the nineteenth century enterprisers Johan August Bergman also made achievements in other fields. At his two manorial estates, Grytnäs and Björkfors he devoted himself to experience the art of agriculture and its development. One of his last projects were to build up the spectacular hydropathic establishment on the island of Sandholmen. J. August was dedicated to municipal affairs. He was one of the contributors to a new hospital. He also donated a building to municipality for establishing a childrens home. Due to his interest in arts, his trips abroad and the contacts he had with Stockholm, he became a innovator in Kalix district.

Innehållsförteckning

1 Inledning

1.1 Ämnesval

När man färdas i Kalix förundras man över de många herrgårdarna som man passerar. Eftersom att jag själv är uppvuxen i denna bygd och ändå hade så liten kunskap om dess ursprung, bestämde jag mig för att i min uppsats ta reda på mer om dessa. I detta läge hade jag inte bestämt mig om detta skulle utgöra hela min uppsats, eller om det bara var en början på något annat. Min inställning var att inhämta kunskap om herrgårdarna och se vart det kunde leda.

När jag började "forska" dök tidigt två släktnamn upp, Bergman och Svanberg. Det är två nyckelnamn i Kalixbygdens historia, två företagssläkten med residens på älvens södra sida, förenade genom äktenskap, framgångar och nedgång. Att jag i detta läge valde att närmare fortsätta studera Bergmanssläkten var dess anknytning till bad- och kuranstalten Nordanskär.

Vidare studerande av herrgårdarna och denna bad- och kuranstalt ledde mig till J. August Bergman. Han hade anknytning till två herrgårdar i Kalix, Björkfors- och Grytnäs herrgård, vilka han under olika tider av sitt liv bott och verkat i. Det var även han som var initiativtagaren till bad- och kuranstalten Nordanskär. Eftersom hela företagssläkten Bergman var för omfattande för att undersöka valde jag att koncentrera mig på J. August och hans livsverk.

J. August var en mångsidig person, fungerade på ett brett fält, vilket var vanligt för 1800-talets företagare. Samtidigt som han var sågverkspatron och hade stor betydelse för sågverksindustrins framväxt i Kalixbygden fanns hans intresse och engagemang på andra områden. Han var en samhällsbyggare, innovatör, kulturbärare och en sorts lokalpolitiker som försökte påverka människornas sociala situation.

I och med sina finanser och kontakter utifrån bidrog J. August i hög grad till Kalixbygdens utveckling under senare delen av 1800-talet. Han var helt enkelt en mycket betydelsefull person i Nederkalix under denna tid.

1.2 Syfte och frågeställning

Mitt syfte med uppsatsen är att ge en mångfasetterad och trovärdig bild av J. August Bergman och hans livsverk. Jag har valt att inte fördjupa mig på någon speciell verksamhet som J. August utövade utan jag har istället försökt belysa det mångsidiga hos honom. För att uppnå detta syfte har jag valt att använda mig av följande frågeställningar:

- Från vilken familj kom han, vad hade han för förutsättningar att lyckas i livet ?
- Hur var han som person ?
- På vilka områden verkade han ?
- På vilka sätt var han en viktig person för Kalixbygden ?
- Hur lyckades han uppnå sin ledande position i Kalixbygden ?

1.3 Material och forskningsläge

J. August och hans verk nämns i många böcker som behandlar Kalixbygden bl a i Minnen och anteckningar från Kalixbygden skriven av Sven Landström. Den befintliga litteraturen är ganska liktydig vilket visserligen förstärker källornas pålitlighet men samtidigt begränsar det kvantitativa faktasökandet. Tidningsartiklar har varit till stor hjälp och gett mig mycket information främst om Nordanskär. Jan Olov Westerberg har även sammanställt ett häfte, Nordanskärs hafskuranstalt, som jag har tagit del av. Arkiven blev en besvikelse, där fanns inte mycket att hämta med undantag av några artiklar på Norrbottens museums arkiv. Dock finns material om J. August och hans familj på Landsarkivet i Härnösand, vilket tyvärr inte är tillgängligt för utomstående. Bergman Olson har idag en aktiv släktförening som besitter mycket material och information om sina förfäder. Genom att kontakta denna förening har jag bl a fått ett häfte , Familjen Johan Bergman Olson under Stockholmstiden 1820-1899, skrivet av Birgitta Sandblad och tre tidningsartiklar varav en är J. Augusts dödsannons. Jag har även fått en bild av Johan Bergman Olson med familj. Bilden är ett fotografi av en tavla målad av Rosenbroch. Bilden av J. August med hans namnteckning på sida tolv är även den från släktföreningen. Originalet är en xylografi utförd av Ida Falander, som under sin tid var en av Sveriges främsta xylografer.

1.4 Metod

Jag använder den biografiska metoden, aktörsperspektivet, och sätter J. August i centrum och utgår från honom. Den akademiska kritiken mot biografin som vetenskaplig genre har varit omfattande. Samtidigt är det allmänt känt att biografier är några av de mest lästa av alla typer av forskningsredovisningar utanför universitet och högskolor. Försvaret för den biografiska metoden har därför skärpts och blivit mer nyanserat med åren. Man kan nu relatera till biografiteoriernas historia. Det finns olika biografiska metoder; äreminnet, psykobiografin, den existentiella biografin, självbiografin och livsverks- eller yrkesbiografin. Min uppsats skulle jag vilja kalla livsverksbiografi, d v s den sorts biografi som försöker handla om en persons insatser i samhället som vetenskapsman, konstnär, författare, socialreformator förkunnare eller liknande.[1] En som speciellt behandlat livsverks- eller yrkesbiografin över vetenskapsmän är idéhistorikern Gunnar Eriksson. Han hävdade självklarheten i att inte skilja mellan sak och person och framhöll vikten av att liv och verk sammanfaller i en sådan biografi. *"Vad är en människa, abstraherad från sina handlingar"*[2]. En människas strävanden, intentioner och försök att fullfölja en livsuppgift understryker Eriksson som det centrala i en livsverks- eller yrkesbiografi. *"I samma ögonblick som vi drar in handlingarna i den mänskliga personligheten, öppnar vi dörren för hela den omvärld vari en människa verkar."*[3]

Problemet med att skriva en biografi över en historisk person behandlar historikern Erik Lönnroth i artikeln "Det biografiska synsättet". Han framhåller hur viktigt faktaunderlaget är för att biografiskrivande överhuvudtaget skall bli möjligt. Ju rikligare de efterlämnade spåren är efter den biograferade personen, desto större förutsättningar att komma honom eller henne nära. *"Men framför allt måste vi kunna skildra människor som människor, levande att se, inte som nummer och abstraktioner och inte som automater, som handlägger ärenden"*.[4] För att kunna tolka de personliga utgångspunkterna understryker Lönnroth betydelsen av att skaffa sig en djup förståelse för den tid personen levde i. Han visar den risk som annars finns att tolka det tidstypiska som individuella egenheter. Ett stort källmaterial som tillämpas med det "biografiska synsättet" är nödvändigt för att man skall kunna förstå det centrala händelseförloppet. Biografin är alltså en genre som under de senaste decennierna haft ett lågt

---

[1] Eriksson i Åkerman Sune m fl. (1997) s.108
[2] Citat av Eriksson i Linde Bjur Gunilla (1995) s. 15
[3] Ibid.,
[4] Citat av Lönnroth i Linde Bjur Gunilla (1995) s. 16

anseende, men vi har idag en situation där vi skulle kunna se lite mer resultatinriktat på denna fråga. Att förena intresset för strukturer med en uppmärksamhet på personligheten borde vara möjlig. Det unika och allmänna möts i personen. "*Individen lever i samhället, men samhället lever också i individen*" – det är visserligen en formel men värd att begrunda.[5]

Jag har i min uppsats tagit med ganska många och långa citat eftersom att jag anser att dessa bidrar till att skapa en tidsanda.

1.5 Teoriram

J. August stod för ett säreget mode vad gäller konst i olika former, byggnader mm. Han var något av en nyskapare på många områden, vilket möjliggjorts bl a på grund av hans starka maktposition. Enligt kultursociologen, Pierre Bourdieu ligger makten dold i ett allmänt vedertaget sätt på vilka människor förstår och ser värden. Han analyserar om kulturens centrala roll för hur makt och statusförhållanden i samhället upprätthålls och reproduceras i så gott som alla praktiker (i konsten, arkitekturen, äktenskapet, språket e t c) och dess roll för reproduktionen av sociala strukturer.

Praktik i detta sammanhang innebär sådant mänskligt handlande som ofta tas för givet och som man vanligtvis inte reflekterar över, något mer eller mindre vanemässigt, men som dock bidrar till att samhällets makt – och dominansstrukturer vidarebefordras. Bourdieu är mest känd för sina två begrepp habitus och fält. Grundtanken med habitusbegreppet är att det i varje enskild individ finns sociala strukturer inskrivna eller förkroppsligade. Det finns i den enskilda individen t ex samhällets klass-, ålders-, ras- och utbildningsstrukturer så att säga inprogrammerade och utgör mentala strukturer eller ett slags tänkande utifrån vilka individen uppfattar, förstår och värderar den värld hon lever i. Det som människor föredrar i fråga om exempelvis mat, konst, klädstil, litteratur mm påverkas alltså av habitusen. Habitusen kan inte styras av viljan och människor har olika habitus beroende av klassbakgrund. Positionen i den sociala strukturen uttrycks genom de preferenser en individ ger uttryck för i de praktiker hon deltar i.[6]

---

[5] Linde Bjur Gunilla (1999) s. 16
[6] Johansson Thomas (1996) s. 204

För att beskriva den sociala värld som människorna lever i använder Bourdieu fältbegreppet. Han tänker sig att en mängd hierarkiskt ordnade fält där individerna innehar olika positioner utgör den sociala världen. Man kan bl a tala om det ekonomiska, det politiska och det kulturella fältet. Fälten är arenor där det ständigt förekommer maktkamper om positioner och deras inbördes rangordning . Man kämpar alltså om kontrollen över de resurser som kännetecknar fältet exempelvis på det ekonomiska fältet kämpar man om ekonomiskt kapital. Kampen kan dock även handla om symbolisk makt d v s att erkännas prestige, heder och ärbarhet i förhållande till andra klasser eller likatänkande grupper.

Centralt här blir även begreppet symboliskt kapital, vars olika typer är gångbara på de olika fälten. På det kulturella fältet handlar det om kulturellt kapital, e t c. De olika aktörernas positioner i respektive fält påverkas stort av hur mycket av detta kapital man har tillgång till. Avgörande här är inte bara mängden utan dess relativa värde. Bourdieu intresserar sig även för hur smak på olika områden används som ett sätt att skapa åtskillnad. Smak är en av de praktiker i vilken individens habitus visar sig. Samtidigt som människor klassificerar kulturella objekt klassificerar de sig själva. Man kan därför på olika sätt kategorisera människor med utgångspunkt i den smak de har på olika områden bl a konst, bostad, möbler och fritidsaktiviteter. Sin position i den sociala ordningen visar individen så att säga med hjälp av sin smak.

Liksom det ekonomiska kapitalet är det en ojämn fördelning mellan olika klasser och likatänkande grupper av det kulturella kapitalet, vilket medför att alla inte har samma möjligheter att delta i det maktspel som sker i fältet. De som tillhör de högre klasserna har större möjligheter att få sina smakomdömen accepterade än de som tillhör de lägre på grund av den hierarkiska ordningen i det kulturella fältet. Striden mellan de olika klasserna eller de likatänkande grupperna handlar till stor del om rätten att definiera kulturen och den goda smaken. Sammantaget kan man säga att de olika skillnaderna i smak människorna har när de konsumerar t ex olika kulturella produkter bidrar till att upprätthålla och reproducera samhället och de makt- och statusskillnader som kännetecknar det.[7]

[7] Johansson Thomas *(1996)* s. *205 ff*

2 En släkt på väg upp

2.1 Fäderna

Från fädernehemmanet i Skellefteåbygden flyttade Samuel Olofsson-Bergs far till Porsnäs i Piteåbygden. Fädernehemmet i Skellefteåbygden, Storkåge nr 4, har släkten bebott och brukat så långt tillbaka i tiden som 1400-talet. Någon gång på 1700-talet flyttade Samuel Olofsson-Berg till Näsbyn i Kalix. Samuel Olofsson-Bergs son hette Olof Samuelsson-Berg. Hans äldsta son Johan, som föddes på Näsbyhemmanet år 1800 var J. Augusts välkända fader. I och med att han ändrade efternamnet Berg till Bergman blev hans fullständiga namn därmed Johan Bergman Olson.

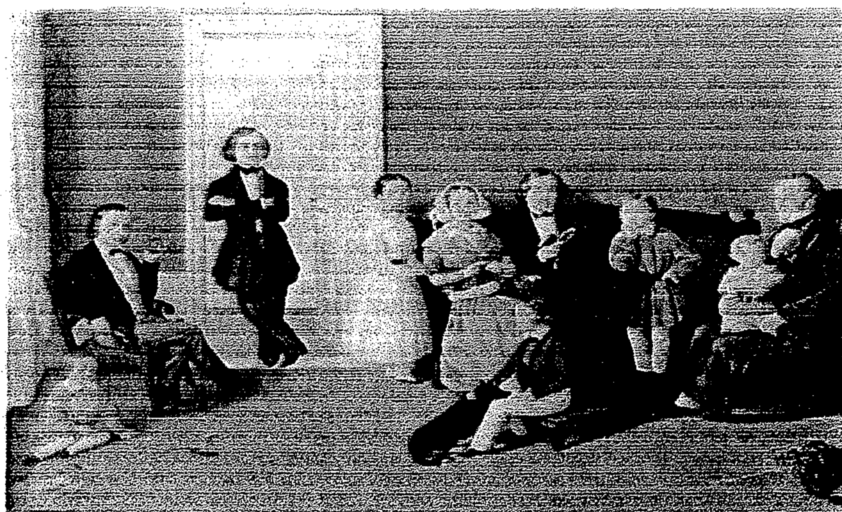
2.2 Johan Bergman Olson – J. Augusts välkända fader

Johan B. O. var en fattig bondgosse som arbetade sig upp till storgrosshandlare i norrlandsprodukter.[8] Tack vare skinnhandeln befann han sig 1820, redan vid 20 års åldern, i Stockholm vilket var början på hans snabba karriär. Han handlade med trävaror, tjära, spannmål, skinn och kom att bli ägare till ett av Stockholms större grosshandelshus. Förutom handeln drev han också en omfattande rederirörelse med 20-30 fartyg som förde ut hans varor över Europa, Nordafrika och Sydamerika. Han handlade mest med norrländska produkter, som skeppades från Nederkalix till Stockholm. När efterfrågan på skeppstonnage ökade p g a den explosionsartade industriella utvecklingen byggde han i Risön, strax utanför Kalix, ett skeppsvarv. Där byggdes många av de segelfartyg han befraktade runt om i världen.[9]

När Johan B. O. i sin ungdom gick privatskola i Torneå träffade han sin blivande hustru, Henrica Deutsch, dotter till läkaren och naturvetenskaparen Henrik Deutsch i Torneå.
De gifte sig 1826 och redan året efter föddes deras första son, J. August. Familjen utökades ytterligare med Carl född 1828, Robert född 1832, Henrica gift Alm född 1834, Wilhelm född 1836, Gustaf född 1837, Emil född 1840 och Paul född 1845. Familjen bosatte sig vid Bredgränd på Skeppsbron i Gamla stan. Där inrättade Johan B. O. också sitt kontor.[10]

---

[8] Landström Sven, (1948) s. 15f
[9] NSD, (1959) Johan Bergman-Olson och Kalixbygden
[10] Sandblad Birgitta (1995)

Johan och Henrica var båda religiösa, de hade från sina hem fått med sig ett arv av pietistisk religiositet, som de i sin tur lämnade i arv till sina barn. Det var främst sonen Carl Henrik och dottern Henrica som omfattade denna religiositet. Carl Henrik blev präst och pastorsadjunkt i Finska församlingen i Stockholm. Johan B. O. hade en dröm, att få se sina söner i kompanjonskap som efterträdare till sin stora affärsrörelse. Detta gick dock inte i uppfyllelse. Det blev endast två affärsmän inom rederi- och sågverksrörelsen av de sju sönerna. De var yngsta sonen Emil, som på Waldemarsudde fortsatte segelsjöfarten med svåra år i konkurrens med ångdrivna fartyg och äldsta sonen J. August, som med ångans hjälp fortsatte sågverksrörelsen i Nederkalix.[11]

Med stort intresse och kunnande övervakade Johan B. O. sin stora rörelse. Kontoret skötte han i stort sett själv, men fick dock med tiden hjälp av ett par av sina söner. När han på vintern besökte Kalix för att ordna med leveranser färdades han med s k kursläde dragen av två hästar, sommartid färdades han med något av fartygen.

Johan B. O. blev med tiden en förmögen man och ägare till en villa på Waldemarsudde, vilken 1899 såldes till Prins Eugen, som på tomten uppförde både slott och ateljé. Den gamla villan står dock fortfarande kvar. Den restaurerades 1965 och är nu museum där ett rum är inrett med en del inventarier som tillhört Johan och Henrika Bergman Olson. Numera är platsen en

[11] Bergman Gunnar (1959) s. 82

nationalgård. Johan B. O. köpte även två fastigheter på Skeppsbron och egendomarna Grytnäs och Björkfors i Nederkalix.[12]

Trots att Johan B. O. skördade stora framgångar i Stockholm glömde han aldrig sin hembygd. Han gjorde mycket för dess utveckling och i slutet av sitt liv blev han förläggare för de pionjärer i Kalix älvdal som förvandlade vattensågar till ångsågar och lade grunden till stordrift. Hans handel med Finland och Ryssland gav sysselsättning och utkomst för bönder och andra i Kalixbygden.

Även på det sociala planet ägnade Johan B. O. sina tankar på hembygden. I breven till sonen J. August deltog han ständigt i bygdens bekymmer och glädjeämnen. När det var missväxt i Norrland samlade han in pengar i Stockholm och skickade med sina fartyg upp spannmål till Norrbotten för utdelning till behövande. Han bekostade sjukvård i Stockholm för sina anställda både från Kalix och på Waldemarsudde. Det var dock inte bara Johan B. O. som var givmild även hustrun, Henrica var känd som en omtänksam och givmild person. Men hennes välgörenhet utövades oftast i det tysta bland fattiga och sjuka.[13] Johan B. O. tillvann sig i hög grad norrlänningarnas förtroende och skapade en förmögenhet som efter dåtidens förhållande var ovanligt stor.

I januari 1865 drabbades Johan B. O. av ett slaganfall och dog endast 65 år gammal. Fru Henrica levde till 1880. Båda är begravna på Stockholms Norra kyrkogård. Efter Johan B. O:s död var det sonen Emil som fortsatte driva faderns grosshandelsfirma och rederi. J. August var sedan en tid placerad som förvaltare på Björkfors i Nederkalix. Där skulle han också kontrollera faderns övriga egendomar, fädernegården i Näsbyn vid Kalixälvens norra strand och hemmanet Grytnäs. Att Johan och Henrica Bergman- Olsson var generösa och begåvade människor lät de åtta barnen på olika sätt vittna om. J. August lät bl a resa en minnessten på Grytnäs över sina föräldrar. På stenen lät han inrista ett skepp samt orden:[14]

[12] Sandblad Birgitta (1995)
[13] Landström Sven (1948) s. 15f
[14] Sandblad Birgitta, (1995)

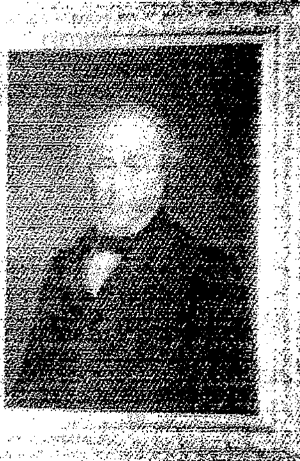
HAN	HON
I OMDÖME KLARTÄNKT	TRODDE AV HJÄRTAT
I GRUNDSATSER STYRKA	ÄLSKADE I GÄRNING
FLÄDFRI VÄNFAST VARMHJÄRTAD	GICK TILL GUD
BEVARA ARFVET AV MANLIG DYGD	GÖM BILDEN AV MODERLIG KÄRLEK

I TACKSAM HUGKOMST RESTES STENEN

MIDSOMMAR 1884

Henrica Deutsch gift Bergman.

Johan Bergman Olson

3 Arvtagaren –Johan August Bergman

3.1 Studierna och början på en lysande karriär

J. August föddes den 5 januari 1827 i Stockholm, som äldst i en barnaskara på åtta barn. Efter att ha genomgått elementärläroverket tog han 1842 studentexamen i Uppsala. Han tillbringade sedan en tid utomlands för att bättra på sina språkkunskaper.

Efter hemkomsten fick han under några år på faderns kontor en inblick i handelsyrket.

J. August kom att inrikta sig på norra Norrland, där fadern hade egendomar och en omfattande affärsverksamhet.[15]

[15] Birgitta Sandblad (1995)

Snart flyttade J. August till Björkfors egendom i Nederkalix, där han blev sin faders förvaltare. Under denna tid (1850) ingick han även som delägare i firman von Betzen, Hummel & C:o. En firma som 1861 vid von Betzens utträde och Johan Sällströms inträde ombildades till Bergman, Hummel & C:o och som senare omdöptes till Aktiebolaget Bergman, Hummel & C:o. Detta företag som länge var bygdens viktigaste industri byggde flera ångsågar i Kalixtrakten och kallades allmänt "Bolaget". J. August blev också en av de största delägare i sågverksegendomar efter Luleå- och Råneå älvdalar.[16]

1852 gifte sig J. August med Karolina Törnqvist i hemmet i Björkfors. Karolina var dotter till handlaren Carl Törnqvist och Anna Govenius i Torneå. Hon hade kommit till Björkfors som husföreståndarinna och ansvarade för minuthandeln på gården.[17] De fick fem barn, två söner och tre döttrar. [18]

På grund av affärernas ökande omfattning lämnade J. August Björkfors och flyttade tillbaka till Stockholm. Där skötte han försäljningen av trävaror för Bergman Hummel & C:o. Men efter 10 år i Stockholm återvände han till Nederkalix, där han började att bygga om den gamla gästgivaregården Grötnäs till en ståtlig herrgård. [19]

3.2 Kulturbäraren och renlevnadsmänniskan

J. August var ofta på resande fot och umgicks med konstnärskolonier i Paris och Munchen. På sina årliga utlandsresor köpte han konstverk och prydnader som han tog hem till sina norrbottniska herrgårdar. För att få Norrbotten och framförallt Kalix känt och beundrat i vidare kretsar, mottog han nästan alla somrar främlingar från när och fjärran i sitt gästfria "konsthem".[20]

Bland folket fick J. August smeknamnet Lill-Bergman eller Lill-patron p g a sitt obetydliga mått i längd och omfång. Han stod för antikens ideal om en sund själ i en sund kropp. Han förde under hela sitt liv ett spartanskt levnadssätt i mat och dryck. Vin och champagne drack

---

[16] Sandblad Birgitta (1995)
[17] Bergman Gunnar (1959) s. 101
[18] Barnens namn var Johan (John) August jr., Carl Emanuel (Manne), Hilda Karolina, Theresa samt Elin Henrika. (artikel från släktföreningen Bergman Olsons ättlingar, tidning okänd)
[19] Bergfors Georg, (1928) s. 176ff
[20] Norrbottens museums arkiv. Sagan om Nordanskär F 2

han i mycket liten mängd. Brännvin och tobak använde han inte alls, t o m läkarens ordination att mot sömnlösheten ta en toddy till kvällen vägrade han att lyda. I den begynnande nykterhetsrörelsen deltog J. August aktivt. Han ville avskaffa "frikostan", ett slags vin tappat på kaggar, men denna sed var enligt fadern Johan B. O. en gammal hävd som skulle bli svår att förändra. J. Augusts nykterhetsintressen gjorde även att han på 1800-talet köpte en fastighet i Haparanda som han skänkte till stadens godtemplare.

J. August föräldrar har som tidigare nämnts överfört sin starka religiösa tro till sina barn och man kan säga att J. Augusts religiösa läggning gick mer på djupet än till ytan. Hans släkting Sune Bergman sammanfattar hans etisk-religiösa ideal på detta vis; *"hednisk- antik och kristen livssyn i ekumenisk anda och förening, där saken gäller varken jude eller grek utan envars personliga försök till livsföring i den odödliga andan för det goda som är gemensam för oliktroende".*[21]

J. August såg allt i stort och var en initiativets man, en av hans gamla bruksare berättade att folk aldrig fick komma till sin patron och säga om något att det går ej, det är omöjligt. Det får inte finnas några omöjligheter var då patrons barska svar. Som köpman var han rättvis och framförallt verksam och duglig, vilka egenskaper gjort att han lämnade efter sig en betydande förmögenhet. Men samtidigt som J. August själv skapade sig en förmögenhet var han i hög grad osjälvisk.[22]

J. August tycktes vilja göra något stort och bemärkt av Kalix, detta visar bl a anläggandet av Nordanskärs bad- och kuranstalt och en del vägföretag, avsett att göra Kalix till en centralpunkt. Han visade nästan en nervös iver vid fullföljandet av sina många planer för Kalixbygdens blomstring och utveckling. Kanske denna iver hänger samman med hans önskan att kunna hinna med så mycket som möjligt under den tid han hade kvar att leva. Han avled på Grytnäs torsdag den 7 februari 1889, till följd av "hjärnslag". Han blev 62 år.[23]

---

[21] Norrbottens museums arkiv. Sagan om Nordanskär F 2
[22] Ibid.,
[23] Dödsannons, Johan August Bergman

4 Lokalpolitikern och samhällsbyggaren

4.1 Sociala insatser

J. August var liksom sina föräldrar starkt socialt engagerad och hans offervilja för kommunala angelägenheter var stor. Detta var ju under en tid då det inte fanns något kommunalt skyddsnät för arbetarna, vilket gjorde att arbetsgivaren till viss del fick ett ansvar och då inte bara för arbetaren utan även för dennes familj. Det var ju ytterst viktigt för arbetsgivaren att ha friska och lojala arbetare.

Det ålåg dock staten att inrätta sk hospital d v s sjukhus för kroniskt sjuka, men de lokala inrättningarna var till största delen beroende av enskilda personers välvilja och intresse.
I Nederkalix var det J. August som till stor del av egna medel bekostade uppbyggandet av ett nytt sjukhus i kyrkstaden. Han donerade även en större summa till sjukhuset för att de "obemedlade" inom socknen skulle få en fri sjuksäng.

J. August engagemang räckte även till för barnen. Han uppmärksammade skolundervisningen och såg till att det fanns bra lärare i de skolor som tillkommit genom hans och medintressenters försorg. Han donerade även pengar till själva verksamheten. 1865 skapade han förutsättningar för anläggandet av ett barnhem, då han till kommunen skänkte en byggnad

vid älvstranden i Näsbyn, vilket han sedan tillgodosåg med gåvor då något saknades. Till skol- och barnhemsbarnen ordnade han även återkommande barnfester, där böcker och nyttiga saker utdelades. Han var dock noga med att denna personliga välgörenhet inte skulle uppmärksammas.[24]

4.2 Kommunikationer och transporter

Under 1800-talet skedde den huvudsakliga förbindelsen med yttervärlden sjöledes. Ångare trafikerade leden Stockholm- Luleå- Haparanda och anlöpte Karlsborgs hamn. Därifrån gick mindre ångbåtar med passagerare till kyrkstaden med stopp vid mellanliggande hamnar efter denna sträcka d v s, Risön, Bredviken, Vallen, Näsbyn, Filipsborg, Johannisberg, Manhem och Grytnäs. En del turer gick från Nyborg via Nordanskär till Karlsborg (se bilaga). Den närmaste järnvägsstationen var till omkring sekelskiftet Gammelstad, de resterande nio milen till Kalix färdades man till häst.

Att ha bra kommunikationer var givetvis mycket viktigt för ortens industriidkare och J. August arbetade hårt för förbättringar på det området. Att få en järnvägsförbindelse till Kalix och dess utmärkta utskeppningshamnar var ett av hans projekt, vilket visade sig att bli en allt för svår uppgift. Men han lyckades dock med en hel del vägföretag som han företog sig, bl a en väg mellan Tornedalen och Kalix. Denna väg underlättade samfärdseln vilket ansågs gynna Kalixbygden i konkurrens med Haparanda, som vid denna tid var en livlig sjöstad.[25] 1873 anlade han även på egen bekostnad en väg mellan Björkfors och Kalix. väg

Att få en landsvägsbro över älven ansåg J. August vara en nödvändighet för orten. Det var på 1870-talet som han tog upp frågan som diskuterades under 1880-talet, men stötte på militärt motstånd. Av försvarspolitiska skäl ville dessa placera bron vid Månsbyn, detta ville inte J. August därmed föll frågan. År 1886 gav dock sockenstämman i uppdrag åt J. August att göra undersökningar och beräkningar för anläggandet av en bro vid gamla färjstället. J. August hade för avsikt att själv bekosta brobyggandet men tre år senare dog han och brobyggandet över Kalixälven blev inte av den gången.[26] Transporter över älven fortsatte att ske med

---

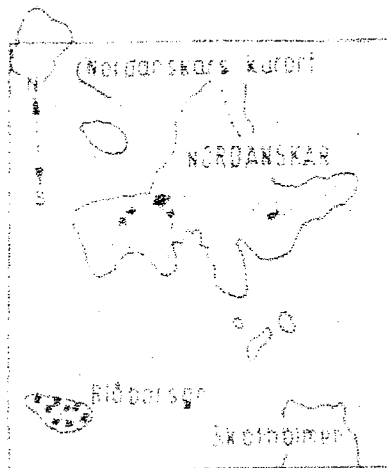
[24] Norrbottens museums arkiv. Museer i länet F 2
[25] Ibid.,
[26] Bergfors Georg, (1928) s. 176ff

handdragen färja vid det sk färjstället. Men omkring år 1930, 42 år efter J. August död stod en bågbro klar över Kalixälven, vid färjstället, den plats som han tidigare förespråkat.[27]

5 Hälsomänniskan

5.1 Nordanskär – världens nordligaste bad- och kuranstalt

Tanken på en bad- och kurort vid Kalixälvens utlopp väcktes någon gång i slutet av 1870-talet eller i början av 1880-talet av J. August, vilken också kom att bli den som förverkligade planerna. Enligt vissa berättelser skall han vid en middagsbjudning i hemmet på Grytnäs överraskat sina middagsgäster genom att på en karta utpeka en liten ö utanför Karlsborg och yttrade följande, " *här på Sandholmen skall jag anlägga en badort, ön skall heta Nordanskär"*.[28]

Det kan förvåna att J. August som med största noggrannhet synade varje affärs lönsamhet, gav sig in på ett ur ekonomisk synpunkt så vanskligt och dyrbart företag som att på en ö anlägga en bad- och kuranstalt. Det var många som avrådde honom från detta osäkra projekt. Men det fanns även de som blev positivt inställda till hans planer, detta skulle ju kunna bli till stor glädje för hela Kalixbygden.

[27] Hallman Birger, (1998) s. 25
[28] Landström Sven, (1948) s. 59

Eftersom badortsidén inte var ett projekt där ett vinst- eller förlustkonto kunde kalkyleras med någon som helst säkerhet var det inte på tal om något kompanjonskap. Att han tillslut gjorde slag i saken och förverkligade sin dröm var till stor del för att ett sådant projekt skulle gynna kommunen och att det sedan skulle bli till hälsa och nytta för många människor. J. August beslöt sig för att helt och hållet med egna medel göra drömmen till verklighet.[29]

5.1.1 Historia

Det var under 1700-talets första hälft som havsbadandet började förekomma i England, men redan i slutet av 1660-talet hade en engelsk doktor i Scarborough rekommenderat havsvatten för invärtes och utvärtes bruk.[30] Från 1800-talets första decennier växte havsbadandet kraftigt, sedan det engelska exemplet spritt sig till kontinenten. Det gavs ut en rad skrifter med både lärda och mer populära betraktelser över havsvattnets natur och effekt på människan.[31]

Att ha ett sommarställe var inte många förunnat i mitten på 1800-talet, inte ens bland borgerskapet var det vanligt. En bidragande orsak till detta var förutom dålig ekonomi de långa arbetsdagarna och brist på semester som gjorde att det inte fanns tid att " bo på landet". I stället gjorde man utflykter till de många gemensamhetsmiljöerna som utvärdshus och surbrunnar erbjöd, detta gällde främst de borgerliga grupperna. Mer förmögna personer reste ofta till någon brunns- eller badort i Sverige eller utomlands.[32]

I Sverige började flera städer på den svenska västkusten som var brunnsorter att utvecklas till badorter. De äldsta badorterna fanns i södra delen av landet såsom Gustafsberg och Varberg, de var en av de få som fanns före år 1850. Under större delen av 1800-talet sågs havsbaden åtminstone i Sverige med stor respekt. Kurorten blev tidigt ett ställe för rekreation och för ett tidvis intensivt nöjes- och sällskapsliv, en kompensationsmiljö för friska som säsongvis velat byta miljö.[33]

---

[29] Landström Sven (1948) s. 59
[30] Stackell Lars, (1975) s. 51
[31] Ibid., s.19
[32] Pihl Atmer Ann Katrin (1998) s. 46
[33] En förklaring till namnet bad- och kurort: " en ort som primärt och på ett dominerande sätt genom sitt läge, sina naturgeografiska förutsättningar ansetts kunna bidra till människans hälsa." (Stackell Lars (1975) s. 11f)

5.1.2 Öppnandet

J. August var en berest person och tanken på en kurort i sin hembygd väcktes när han nere i Europa upplevde kurortslivet. Med stora penninginsatser och en drivande energi genomdrev han sitt projekt. För att få badorten öppnad i tid hämtade han själv under vårvintern en del av varmbadhusets maskiner i Stockholm.[34] Vid öppnandet fanns på ön bl a en kyrka, varm- och kallbadhus, hotell, festivitetssalong, tennisplan, kägelbana, rodd och segelbåtar samt ett dussintal villor för badgästerna. Donationsfonden på 100 000 kronor till bad- kuranstaltens utveckling och underhåll visade att J. August hade stora förhoppningar på kurortens framtid.[35]

När allt var färdigbyggt anlände en mängd människor som såg fram emot att tillbringa en tid av sin sommar på denna sagoö. Bad, dans och avkoppling i skärgårdsmiljö botade många av dåtidens stressade människor. Bad- och kuranstalten var eftersökt, särskilt bland de väl situerade i Sverige.[36] Nordanskär gästades även ibland av någon kändis, bl a författarinnan Selma Lagerlöf vistades på Nordanskär i början av 1900- talet tillsammans med sin väninna, Sofie Elkan. Under sin vistelse på bad- och kuranstalten skall författarinnan ha arbetat på boken, Nils Holgerssons underbara resa.[37]

[34] För bad- och kuranstaltens öppnande har jag i den befintliga litteraturen stött på två årtal, 1886 och 1888. Det korrekta årtalet har jag inte lyckats fastställa.
[35] Landström, Sven (1948) s. 59
[36] Norrbottens museums arkiv. Sagan om Nordanskär F2
[37] Westerberg Jan Olov, (1986) s. 8

En som sporrat J. August i hans planer om en bad- och kuranstalt var doktor P. Pholmann. Denna man blev även kuranstaltens första läkare. Han bodde i ett särskilt hus en bit från kyrkan. Intendent var under flera år fröken Nanny Stenström, som var en släkting till J. August. Ångbåten som hörde till kuranstalten gjorde turer mellan Nordanskär och Kalix och mellanliggande bryggor. Med ångbåten fick man även den dagliga posten till Nordanskär.[38]

5.1.3 Byggnader på ön

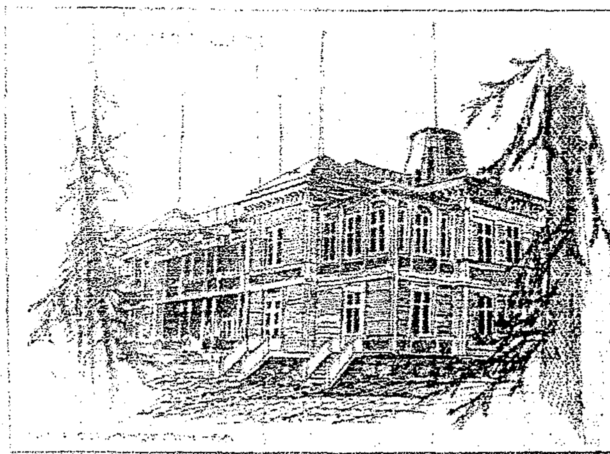
Gästerna bodde i Gillesalen, i en speciell gästhall på badhusets övre våning eller i villor. J. Augusts privata villa på ön var en mycket ståtlig byggnad med namnet Karolina. Villorna låg i huvudsak samlade på öns norra och östra strand, och alla hade ett namn. Namnen både på själva ön och de olika byggnaderna präglades av att J. August hade kvar något av det götiska sinneslaget. Ägersnäs hade 6 rum och kök, villa Gärdas loft 5 rum, villa Jomsborg 6 rum, Nya villan 6 rum, villa Hilda 4 rum, villa Skogsfrubo 4 rum, villa Röpsten 5 rum och villa Klostret 3 rum. Varje villa hade fullständigt möblemang samt gardiner och trädgårdsmöbler. För de som ville laga sin egen mat fanns fullständiga serviser och köksutrustning till uthyrning, kök fanns i samtliga villor. Till uthyrning fanns även sängkläder. För de badgäster som önskade äta ute samt för tillfälliga besökande på Nordanskär fanns restaurang.[39]

På öns högsta punkt stod en ståtlig festivitetsbyggnad, Gillesalen, som var något av kurortens pärla. Byggnaden hade två våningar och många tinnar och torn. På bägge fasaderna fanns två verandor med utsikt över skärgården vid Kalixälvens utlopp. Vackrast var dock utsikten från Gillesalens plana stora tak med dess två sexkantiga torn. Taket som var omgivet av balustrad på alla sidorna var en välbesökt plats under de vackra sommarkvällarna. På nedre plan fanns en stor salong, som användes vid festligare tillfällen samt vid konserter och teaterpjäser. På Gillesalens övre våning fanns rum för badgästerna. Vid tillfällen när man hade ett stort antal badgäster hade man även matservering i den stora salongen.[40]

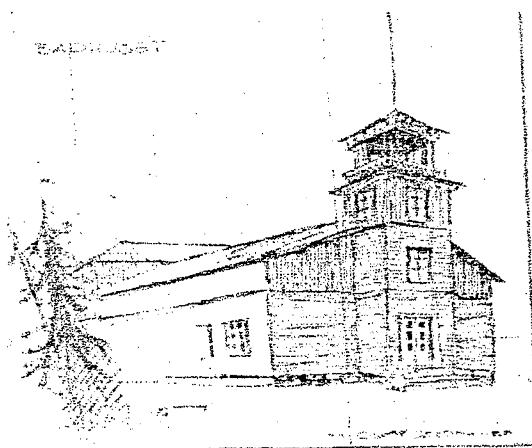
I tidskriften Idun finns det år 1900 ett reportage om Nordanskär, och i detta beskrivs Gillesalen så: ”*Den höga, luftiga, i milda, ljusa färger smakfullt dekorerade gillesalen prydes*

[38] Landström, Sven (1948) s.70
[39] Ibid., s. 69
[40] NSD (1968) Så var livet vid havskuranstalten

å ena långväggen af porträtt af vårt kungapar. Ungefär ena hälften af salen är apterad till sällskaps-, läs- och musikrum, möblerad i sommarsalongstil och med grosshandlar och fru Bergmans porträtt på kortväggen. Nederst afslutas salen med ett par stora mörkmålade träskärmar, bakom hvilka serveringsrummet döljer sig, och dit herrarna obemärkt försvinna för inmundiga den kära aptitsupen"[41]

En bit från Gillesalen låg badhuset där gästerna erbjöds alla olika sorters bad, t e x barrbad, gyttjebad, varmluftsbad och karbad. Även bad i friska Bottenviken, massage och elektricitet erbjöds. På badhusets övre våning var Gästhallen, det s k bostadshotellet, där gäster som inte hyrde villor bodde. Där fanns även två matsalar.[42]

[41] Westerberg Jan Olov, (1986) s. 7
[42] NSD (1968) Så var livet vid havskuranstalten

5.1.4 Vattnet, havsluften och själen

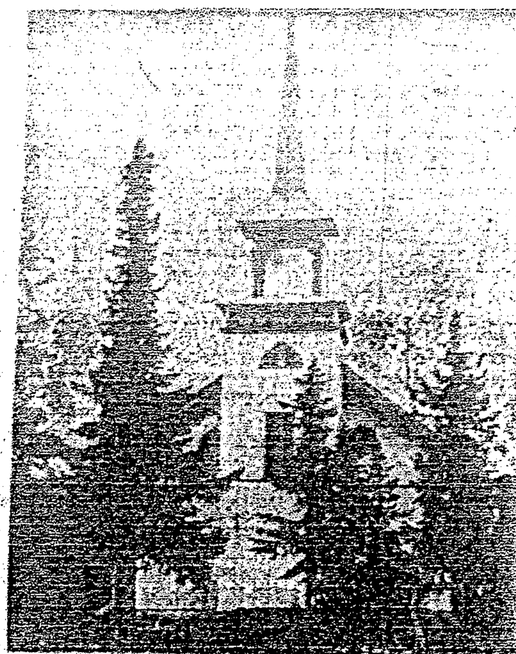
Det övergripande kurmedlet har genom tiderna varit vatten, kallt eller naturvarmt, mer eller mindre mineralrikt. Tron på vattnets förmåga och effekt har varierat men till största del varit positiv och vattenterapi i olika former har haft en viktig ställning i medicinens utveckling. Sin blomstringsperiod upplevde den under 1700- och 1800-talet, för att i våra dagar med vissa undantag fått en ren rekreationsroll. Kurorternas olika terapier sågs av samtiden som väsentliga delar av den medicinska vetenskapen och läkekonsten.[43]

Det var dock inte bara vattnet som ansågs ha terapeutiska effekter utan även havsluften. Läkaren och badintendenten i Varberg, Alfred Levertin skrev år 1883: "*Njutandet af den friska hafsluften är onekligen en af hafskurens förnämsta faktorer. Hafsluftens egenskaper äro följande: större renhet och täthet, högre fuktighet och jemnare uppvärmning. – Verkan af hafsluften ökar otvifelaktigt det resultat, man med hafsbaden vill vinna, nämligen stärkandet af hela organismen. Att röra sig flitigt i luften är vid hafvet lika nödvändigt och lika vigtigt som att begagna kalla hafsbad. Rörelsen ute i luften består antingen i aktiv, såsom promenader, ridning, eller passiv, såsom segling".*[44]

På Nordanskär var det dock inte bara kroppsligt välbefinnande som eftersträvades, även själen skulle få sitt. J. August lät därför bygga en kyrka på ön. Kyrkan uppfördes före själva bad- och kuranstalten, detta på grund av trävaruhanteringen kring holmarna i skärgården som J. August bedrev. Predikant Carl-Henrik Bergman, J. Augusts bror, bosatt i Stockholm höll flera somrar predikan i Nordanskärs kapell, den byggnad som snart nog skulle visa sig vara den hållfastaste av Nordanskärs byggnader.[45] För att vara en skapelse från 1800-talet är byggnaden vacker, den är även för sin tids kyrkliga byggande en värdefull representant. Arkitekten är okänd och några ritningar är inte kända. Kyrkan är 21 m lång och är byggd som en minikyrka med ingångar och en frontespis på båda långsidornas fasader. Tornet i ena ändan sträcker sig till byggnadens takläs med en liten spira däröver. Kyrkan som är i trä finns fortfarande kvar men har flyttats från Nordanskär till Björkfors.[46]

---

[43] Stackell Lars, (1975) s.11f
[44] Pihl Atmer, Ann Katrin (1998) s. 53
[45] NSD (1968) Så var livet vid havskuranstalten
[46] NK (1944) Nordanskärs kapell snart i Björkfors

Förutom J. Augusts, dr. Pohlmans och badgästernas villor, Gillesalen, badhuset med gästhallen och kyrkan fanns det en drängstuga och vaktmästarbostad. För den sportintresserade fanns rodd- och segelbåtar att låna, det hände även att man ordnade utfärder. En promenadväg slingrade sig runt ön och över en liten vik på sydsidan gick en vitmålad bro, "kyssarnas bro".[47]

I landets större tidningar som annonserade kurorter, upptogs även Nordanskär på listan över bad- och kurorter. Broschyrer utsändes även för att sprida kännedom om bad- och kuranstalten. Här följer ett återgivande av en sådan broschyr.

HAFSKURANSTALTEN NORDANSKÄR: NEDERKALIX

AF DOKTOR P. POHLMAN

Hafskuranstalten Nordanskär, är belägen på en för anstaltens räkning helt och hållet upptagen ö vid Kalixälfvens utlopp i Bottniska viken, i Neder-Kalix socken af Norrbottens län, något mera än en mil från Nederkalix kyrkby, centralpunkten i den kringliggande trakten. Hafskuranstalten anses vara världens nordligaste badort. Sjöledes står den i daglig ångbåtsförbindelse såväl med Luleå som Haparanda. Flere af de stora Norrlandsångarne

[47] Westerberg Jan Olov, (1986) s.7

som trafikerar leden Stockholm- Luleå- Haparanda anlöpa det alldeles i närheten af Nordanskär belägna stora sågverket Karlsborg, som utgör så till sägandes Nederkalix uthamn. Trafiken på älfven upp till "kyrkostaden" uppehålles genom regelbundna ångbåtsturer. Närmaste järnvägsstation är Gammelstad, dit afståndet från Nederkalix kyrkostad är omkring 9 mil.

Post- och telegrafadress är Nederkalix: rikstelefonstation finnes i Nederkalix i direkt förbindelse med det stora rikstelefonnätet; för närvarande kan dock telefonering ej ske längre söderut än Sundsvall; å Karlsborg dit afståndet från Nordanskär är omkring 2 kilometer, finnes rikstelefon. Anstalten har en egen postväska, som dagligen går fram och tillbaka till "stan".

Anstalten ligger som nämnt på en ö vid hafsbandet, är till öfvervägande del bevuxen med en yppig granskog och endast å mindre strandpartier med löfskog; jordmånen är företrädesvis sandig, hvarigenom marken äfven efter svårare regnskurar snart upptorkar. Genom närgränsande större och mindre öar samt genom de flesta byggnadernas läge inne i den täta granskogen är man skyddad såväl mot nordliga vindar som mot kallare, hafsvindar, hvadan anstalten erbjuder en i klimatiskt hänseende ypperlig beskaffenhet för en kurort. Då därtill kommer, att under större delen af den tid anstalten är öppen där är rådande en ständig dag, enär solen vid midsommartiden blott omkring 5 minuter är under horisonten, har man där det yppersta tillfälle till permanenta solbad, något som ej ens de förnämsta sydligare belägna kurorter hafva att erbjuda.

Regelbundna iakttagelser öfver luftens och vattnets temperatur hafva hittils ej blivit gjorda, men vid flere tillfällen under förliden sommar var vattnets temperatur + 21 c., detta samtidigt med att man på å flere ställen i södra Sverige ej kunde bada kalla bad pågrund af vattnets låga temperatur. Genom rikedom på granskog och nästan frånvaro av löfskog är man å Nordanskär äfven befriad från den norrbottniska sommarens plågoris, myggen. Angående ortens och Norrbottens förhållande i öfrigt kan hänvisas till bland annat en särledes utförlig och intressant uppsats av Löjtnant L. af Petersens i Svenska Turistföreningens årskrift för år 1899; hvarvid dock bör tilläggas, att det af honom omnämnda solgassandet på sängkammarfönstret med ty åtföljande sömnstörande flugsurr ej förekommer å Nordanskär, där värmen nattetid betydligt modereras genom anstaltens läge vid hafvet. Utom såsom en

fördelaktig kurort för dem, som pågrund af sjukdom söka återvinna hälsa och krafter, är Nordanskär också förträffligt för dem, som önska en angenäm och hälsosam sommarvistelseort, där de i ostörd ro kunna njuta af den norrbottniska hela fägring, eller där de kunna hafva utgångspunkten för utfärder till andra norrbottensbygder, exempelvis Avasaksa, Gellivare, Öfverkalix mfl. De sjukdomar, för hvilka kurorten i synnerhet lämpar och som under förgående år där äfven med framgång behandlats, äro blodbrist, och allmän svaghet, reumatiska åkommor, nervsjukdomar(neurasteni, hysteri, neuralgier mm), mag- och tarmsjukdomar, scrophulösa och rhachitiska lidande hos barn, vid hvilka senare sjukdomar den ständiga solbelysningen i förening med det milda hafsklimatet är af den allra gynnsammaste inverkan. Lungsotpatienter mottages ej.

De kurmedel som användes, äro. kalla hafsbad alla brukliga former af varma luft,- ång och vattenbad, halfbad afrifningar och duscher. Anstalten äger visserligen ingen "surbrunn" eller annan sk hälsokälla, men alla erforderliga hälsovatten finnas dels i form af artificiella mineralvatten dels i form av Sandowska salter, hvilka senare i alla afseende äro identiska med de naturliga källsalterna, men omkring 2.000 procent billigare än de experterade vattnen. Massage, gymnastik, elektricitet och annan specialbehandling gifves i därför lämpliga fall.

Till bostäder för kurgästerna finnas 12 villor sammanlagdt innehållande 50 rum utom kök; dessutom finnas 40 enskilda rum, de senare belägna dels i restaurationsbyggnaden (Gillesalens) och varmbadhusets öfre våningar dels i den uteslutande för badgäster och tillfälliga besökande afsedda sk Gästhallen. Alla enskilda rum äro fullt möblerade och försedda med mycket goda sängkläder. Äfven till flertalet villor finnas fullständiga uppsättningar af möbler och sängkläder (utom sänglinne)

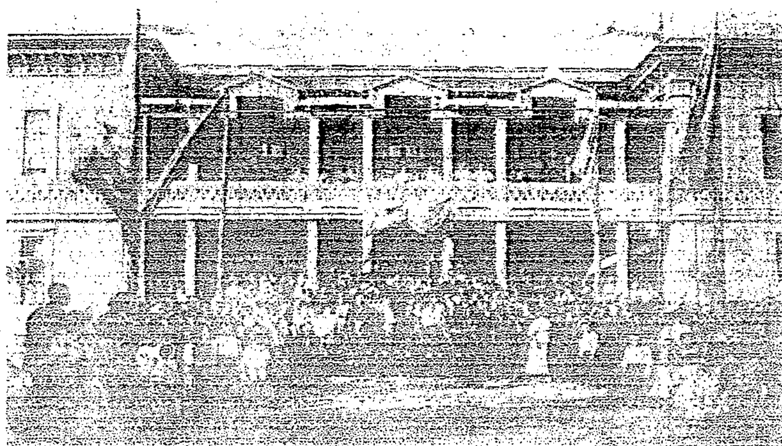
Då Nordanskär ej uteslutande är afsedt för kurgäster utan äfven fördelaktigt lämpar sig till sommarvistelseort för friska, är där äfven sörjdt för tillfällen till nöjen och förströelser. Sålunda äger anstalten tre segelbåtar samt några roddbåtar, hvilka kostnadsfritt upplåtas åt badgästerna; vid lämpliga tillfällen anordnas äfven utfärd med den anstalten tillhöriga ångslupen; rikligt tillfälle finnes till fiske. I restaurationsbyggnaden finnes piano samt läsrum med tidningar till första klassens kurgästers disposition. Improviserade sällskapsnöjen pläga anordnas. Kägelbana finens. Konserter hafva under förgående somrar förekommit och torde

äfven i år kunna åstadkommas. Till följd av sitt vackra läge och närheten till de stora kustbåtarnas anlöpningsställe är kurorten ofta besökt af resande, som där uppehålla sig en eller annan dag, och under söndagarna är den ganska lifligt frekventerad dels af lustresande familjer från kyrkostaden och omnäjd dels af sådana från Luleå och Haparanda. Kurorten äger ett särskildt, vackert kapell, där gudstjänst under Söndagarna stundom hålles av socknens präster. Anstalten hålles öppen 20 juni-20 augusti. Angående priser för inskrifning, läkarevård, bostad, spisning och bad hänvisas till bifogande prislista. Alla förfrågningar, äfven angående bostad mm besvaras af kuranstaltens läkare, Doktor P. Pohlmann, adress Nederkalix.[48]

5.1.5 Nöjeslivet

Att tillställningar ordnades och konserter gavs i Gillesalen var vanligt, många handlare och ståndspersoner från Kalix kyrkby besökte då ön. Ett sådant nöjes- och friluftsliv som erbjöds på ön hade Kalixbygden aldrig tidigare upplevt, nästan hela sommaren var som en lång fest. Den större delen av underhållningen på Nordanskär stod de många systrarna Taube för.

J. August var en ivrig bekämpare av det krogväsende som på hans tid hade stor utbredning i kommunen. Att ha utskänkning av spritdrycker i Gillesalen var därför ej tänkbart trots att det ur ekonomisk synpunkt skulle ha varit en fördel. Men Nordanskär var inte anlagd ur affärssynpunkt och öl och vin serverades därför bara vid högtidliga tillfällen. Att J. August hade en stramare livsföring betydde för den delen inte att han var någon tråkig glädjedödare, utan han gillade dans, teater, och musikfester.

[48] NSD (1968) Så var livet vid havskuranstalten

Målet för J. Augusts storföretag var att skapa en tillflyktsort i sin egen hembygd för både friska och sjuka. Att resa på badort söderut var inte många förunnat, kommunikationerna på den tiden var både dyra och besvärliga. Men på Nordanskär skulle de för en billig penning hämta krafter och hälsa genom olika bad och vistelse i skärgårdsnatur.[49]

Prislistan visar att ett besök vid kurorten inte kostade så mycket:

Hafskuranstalten Nordanskär,

Prislista
1900

Inskrifningsafgift
för hel saison .... kr. 5:-
eller vid kortare uppehåll för hvarje vecka ....kr. 1:25
Barn mellan 10-15 år betala hälften.
Barn under 10 år fritt
2:dra klassens badgäster betala hälften.
För massage, gymnastik, elektricitet eller annan särskild taxa eller öferenskommelse.

Läkare-arvode
för hel saison .... kr. 5:- eller vid kortare uppehåll för hvarje vecka ....kr 1:25
Barn mellan 10-15 år betala hälften.
Barn under 10 år fritt.
2:dra klassens badgäster beltala hälften.
För massage, gymnastik, electricitet eller annan särskild behandling erlägges afgift efter särskild taxa eller öfverenskommelse.

Hyror
Möbleradt rum med sängkläder och sänglinne för inskrifna badgäster:
i Gästhallen och Gärdas loft för hvarje vecka .... kr. 8 :-
rum med veranda något högre pris.
i Gillesalen, smårummen 1 tr. upp, för hvarje vecka .... kr. 6:-
i varmbadhuset för hvarje vecka .... kr. 5:-
i Gästhallen, smårummen 2 tr. upp pr vecka .... kr. 4:-
Villor för familjer för sommaren med tvenne bäddar .... kr. 75 à 100:-
(utom uppsassning och sänglinne)
för hvarje extra bädd .... kr. 10 :-

[49] Norrbottens museums arkiv. Sagan om Nordanskär F2

Spisning

Frukost .... *kr. 0:75*
Middag .... *kr. 1:50*
Qväll .... *kr. 0:75*
För inskrifna 1:a klassens badgäster kr. 2:25 för dag (öl däri icke inberäknadt.)
För barn under 10 år .... *kr.1:50 för dag*
För 2:dra klassens badgäster .... *kr 1:50 för dag*

Bad

Gyttjebad med dusch .... *kr. 1:25*
Barrbad .... *kr. 1:-*
Varmt karbad .... *kr. 0:75*
Finsk badstu .... *kr. 0:75*
Varmluftsbad .... *kr. 0:75*
Halfbad .... *kr. 0:75*
Afrivning .... *kr. 0:30*
Dusch .... *kr. 0:25*
Sittbad .... *kr. 0:20*
Bassängbad .... *kr. 0:15*
Badlinne .... *kr. 5 à 10 öre*
Insrifna badgäster af 1:a klass erhålla 10 proc. rabatt och 2:dra klassens badgäster 20 proc. rabatt, då parti af minst 10 biljetter köpas (gyttjebad och finsk bastu dock undantagna)
Tillfälle finnes till hel inackordering med undantag af bad, om sänglinne och handdukar medföras.
Med rum i Gästhallen och Gärdas loft pr månad för person .... *kr. 100:-*
Med rum i Gillesalen (smårummen) för pers. .... *kr. 90:-*
Med rum i Varmbadhuset (smårummen) för pers. .... *kr. 80:-*
Med rum i Varmbadhuset (för andra klassens badgäster) .... *kr. 65:-*[50]

Det var dock även långväga gäster som besökte ön, man kan bl a läsa om en engelsmans tankar och erfarenheter från ön Nordanskär, ur Pottinger. Floder, fält och skogar. London 1905, kapitel 17; *"Och vem, vad eller var i världen är Nordanskär ?"*

"Vi fann Nordanskär vara en låg ö, ännu beväxt med urtida granskogar där smala villande stigar skar genom vegetationen, likt stigar genom en engelsk snårskog. Där fanns enstaka utspridda byggnader, alltifrån en fin kyrka och ett storslaget gästhus till små miniatyrstugor av schweizisk typ, visserligen av elegant konstruktion, men till största delen ej färdigbyggda. Rykten om vår ankomst hade tack vare telegraf och telefon föregått oss - vi var trots allt förelöpare till de turister som senare skulle komma - och blev varmt och hövligt välkomnade och installerade i ett bekvämt gästhus, för övrigt den enda allmänna byggnaden som var helt

[50] Westerberg Jan Olov, (1986) s. 18ff

färdigställd : För trots att badhuset fungerade utmärkt var det ännu ofullständigt utrustat. Vad som än kommer att bli Nordanskärs framtid, och jag tvivlar inte på att denna kommer att bli blomstrande, kan man inte nog prisa den företagaranda som fått kurorten till stånd. Det är helt tack vare framåtanda av herr Bergman, en av Bottenvikens största träpatroner, och herre över jag vet inte hur många kvadratkilometer skogar, floder, och sjöar, med alla dess nybyggen, bosättningar, varv, sågverk, ångare och telefoner, som kurorten kommit till. Det är inte för mycket att hela hans enorma skogsdomäner genomkorsas av telefontrådar, och därigenom förs dessa inom samtalsavstånd från de större kuststäderna. Har vi på de Brittiska öarna något liknande exempel på hur man till fullo utnyttjat vetenskapens landvinningar?" [51]

5.1.6 "Början på slutet"

Sommaren 1888 insjuknade J. August och han insåg att han inte hade länge kvar att leva. J. August yttrade till en släkting att han skulle behövt tio år till för att fullfölja sina idéer om Nordanskär och för att trygga dess framtid. Men döden kom redan året därpå och trots donationsfonden kunde han inte säkra Nordanskärs framtid.

Efter hans död följde hela 1890-talet och sommaridyllen på Nordanskär blomstrade, rörelsen gick av bara farten i 12 år.[52] Men i början av 1900-talet började badorten gå sämre och gästerna blev färre. 1902 såldes det gamla familjebolaget i Karlsborg och släktens sista trävarupatron flyttade till Stockholm. Samtidigt upphörde Nordanskär att vara någon kurort i egentlig mening. I landet för övrigt började vid denna tid det "institutionella" havsbadandet att avta medan fritt badande utmed stränderna utan speciella badterminer eller medicinskt befrämjande blev allt vanligare. Det bildas en havsbadort av nytt slag och den livsföring som kännetecknar den äldre badorten försvinner därmed gradvis.[53]

Från och med badortens upphörande till 1917 uthyrdes villorna för sommargäster, men sommaren 1918 hade man en stor auktion och sålde såväl byggnader som inventarier.
En del av sommargästernas villor hamnade i Luleå- och Piteå skärgård och de byggnader som börjat förfalla jämnades till marken. En av villorna hamnade dock i Kalix ,Villa Karolina,

[51] Westerberg Jan Olov (1986) s. 21ff
[52] Norrbottens museums arkiv. Sagan om Nordanskär F2
[53] Stackell Lars, (1975) s. 10

J. Augusts privata sommarvilla på ön. Den såldes till missionsförsamlingen för att bli predikantbostad, villan är idag privatbostad på Vassenvägen 4 och den är till det yttre välbevarad. Till Boden flyttades Gillesalen där den blev gamla hotell Bodensia, som i början av 1970-talet brann ned. Badhuset med gästhallen delade en del av villornas öde och revs 1906.[54]

Kyrkan stod dock kvar på ön och det förkom gudstjänster under somrarna ända till på 1940-talet. Sedan var starka krafter igång för att få kyrkan flyttad till Björkfors. Detta p g a J. Augusts anknytning till byn. Kyrkan revs, kördes med hästskjutsar och byggdes upp igen i sitt forna utförande. Kyrkan är, bortsett från tornet vilket är ombyggt, väl bibehållen.
Av donationsfonden för Nordanskär återstod ett kapital på 25 000 kr som av bolagsmännen överlämnades till barnhemmet i Kalix, som tidigare nämnts var J. August skapelse.[55]

Några år efter auktionen besökte Tycho Landström Nordanskär, då allt så när på kyrkan var borta och skaldade följande tillfällighetsdikt: " *I solljus och glittrande vågor vid havsbandet såg jag en ö med sagostämning och fägring lik sagans förtrollande mö. Och Gillesal, kloster och kyrka i granskogen skymta jag såg och snövita sommarvillor likt svanar på gungande våg- Sen dess många år ha förflutit, min ö är densamma ej mer. Den liknar en döende skönhet, som hopplöst om livet ber. Ack snart ha ditt kloster, din kyrka helt multnat och fallit i grus, och där förr ljödo glada röster, snart höres blott vindens sus.* "[56]

Det finns nu på Nordanskär ett tiotal sommarstugor och en badstrand som flitigt besöks av "båtfolk" och badsugna gäster. Från kurortsepokens tid kan man idag på ön bara finna en labyrint på öns östra udde och en skeppssättning.[57]

---

[54] Westerberg Jan Olov, (1986) s.10
[55] NSD (1968) Så var livet vid havskuranstalten
[56] Landström, Sven (1948) s. 72
[57] Sundbäck Stefan E (1986) s. 33

6 ”Herrgårdsherre” och jordbruksinnovatör

6.1 Kalix - en herrgårdsbygd

I södra och mellersta Sverige har adelsmän byggt upp slott och herresäten, något som ej förekom i norra delen av landet. Här finner man istället herrgårdar som ägts och bebotts av bl a ämbetsmän, bergmästare, läkare, officerare eller av disponenter och sågverksägare, sk patroner. Under 1800-talet och tidigare var dessa yrkesgrupper jämte prästerna samhällets ståndspersoner. De betraktades med en viss vördnad och undernådighet.[58]

I Kalixområdet fanns många sågverk och här byggdes fler herrgårdar än någon annanstans i länet, området har därför kallats herrgårdsbygd. Den nya byggnadsstilen växte fram inom de högre stånden i och med sågverksindustrins expansion under 1800-talet.

Herrgårdarna var stora träbyggnader i två plan med stora entréer, målade i ljusa linoljefärger och ofta med rik snickarglädje. Bland herrgårdar som funnits i Kalixbygden kan följande nämnas; Björkfors, Björknäs, Grytnäs, Johannisberg, Rakelsborg (senare Filipsborg), Nynäs, Udden, Bergboms- och Hedbergsgårdarna, Solvik, Kungsvik samt disponentbostäderna vid Axelsviks-, Båtskärsnäs-, Karlsborgs- och Nyborgs sågverk(se bilaga).

Björkfors och Filipsborgs herrgårdar är välbevarade exempel på den byggnadsstil som var vanlig under 1800-talet bland den grupp industrimän som då växte fram. Det var på Björkfors J. August bodde när han först kom till Nederkalix, Grytnäs byggde han om till en herrgård när han efter en tid i Stockholm återvände till Nederkalix.[59]

6.2 Björkfors herrgård

Det var kapten Henricius som ca 1764 anlade ett finbladigt sågverk vid Sangisälven i Björkfors. Anläggningen som bytte ägare utökades några år senare med ett järnmanufakturverk, vilket var igång under 1700- talet men nedlades under 1800-talet.

---

[58] Svanberg Ingvar, (1988) s. 93
[59] Lundin Kerstin, (1992) s. 382

Verksamheten fick aldrig någon större betydelse, det var sågverksrörelsen som var stommen i ekonomin och under decenniernas gång moderniserades industrin flera gånger. Sågverksrörelsen hade större möjligheter att bli bärkraftig när man p g a teknikens framsteg ansåg att det var dags att ge stöd åt detta näringsfång, sågverken privilegierades från 1739. Björkfors blev 1763-64 det tredje privilegierade sågverket i Norrbotten. Den Bergmanska epoken på Björkfors började 1830 då Johan B. O. köpte andelar i bruket och senare blev ensam ägare. J. August kom som tidigare nämnts redan i unga år till Kalixbygden då han bosatte sig på Björkfors egendom och blev där sin faders förvaltare och efter dennes död ägare till egendomen.[60]

6.2.1 Jordbruks- och skogsbrukskonsten

Under Johan B. O. och J. Augusts tid på Björkfors hade bruket sin storhetstid. Det var högkonjunktur för sågverksrörelse och skeppsfart i Norrland och företagarna tjänade mycket pengar. Detta gjorde att man kunde satsa stora summor på olika odlingsföretag. Bruksledningen var först med att pröva nymodigheter under hela 1800-talet och experimentlusten på Björkfors var stor.[61]

1858 anlades med brukets egna medel den första lantbruksskolan i Norrland på Björkfors egendom. Skolan som hade 12 frielevplatser vittnar om tidens stora intresse för ökad upplysning och ägarens mål att öka kunskaperna inom jordbruksnäringen.

---

[60] NSD (1962) Björkfors Herrgård
[61] NSD (1959) Johan Bergman Olson och Kalixbygden

Skolan fick även efter tidens förhållanden en högst demokratisk prägel p g a angelägenheten att inte göra skillnad mellan herremän och bondsöner. Skolan nedlades dock efter bara några år troligen p g a att man inte ville konkurrera med skolan i Avan.

J. August ville bygga ut Björkfors till ett mönsterjordbruk, vilket han senare kom att lyckas med. Tidigare odlingar förbättrades och stora arealer nyodlades. En stenladugård för 100 kor byggdes och Björkfors blev centrum för modern kreatursavel i länet. Man hade även en bra skogsvård som även det blev mönster för hela länet.[62] Redan före 1857 experimenterade man på detta område. Johan B. O. skriver till sonen J. August *"jag närsluter härjemte en skrift till vägledning för skogshushållning och skogsplantering, några tallfrön, det skulle vara intressant om denna skogsplantering skulle lyckas"*[63] De stora summor som lades ned på nyskapandet av Björkfors egendom avspeglar sig i redovisningen för 1859, där inkomsterna uppgår till 67 788 riksdaler och utgifterna till 62 055 riksdaler.[64]

Man kan i Hushållningssällskapets handlingar genom hela 1800- talet följa de jordbruksexperiment som gjorde Björkfors till länets i särklass mest rationellt drivna egendom. Bruket fick därigenom stor betydelse för den agrara utvecklingen i hela övre Norrland. 1858 fick man på Björkfors besök av Carl XV, då som kronprins-regent. I Johan B. O:s brev till J. August kan man ta del av förberedelserna för besöket. Johan B. O. skriver den 3 augusti från Stockholm till sonen i Kalix: *"Min älskade son! Mamma och syster hafwa nu sprungit, så att svett och damm rykit om öronen för att samla allt hwad smått och gått som erfordras. Jag har haft bestyr med 31 diverse detaljer af fina winer, Punsch och Brännvin, gammal ost och 5 ½ bout B:öl. H.K.H. Kron Prinsen tycker bäst om att öppet och hjertligt bliwa emottagen som en annan menniska, och jag tror, att han föraktar allt öfwerflödigt fjäsk. Om vår Herre skulle gynna med wackert väder så nog skulle det sannolikt hos honom giöra ett angenämt intryck att komma till Björkfors. "*[65] Lantbruksskolan och egendomens skötsel i övrigt väckte stor uppmärksamhet och förtjusning av kronprins-regenten.[66]

---

[62] Svanberg Ingvar (1988) s. 88
[63] Ibid.,
[64] Bergman Gunnar (1959) s. 94
[65] Ibid., s. 110
[66] Ibid., s. 94

Björkfors var även något av ett handelscentrum i mitten av 1800-talet. Handeln omfattade smör, pottaska, skinn, lim, tjära och handsågade bräder. Limmet som var en speciell lappmarksprodukt kom med renraider till Björkfors. Men det var smöret som var av särskilt intresse och på 1870- talet inrättades av J. August det första mejeriet i Norrbotten på Björkfors. Smöret som tillverkades där hade stor efterfrågan i Stockholm. Mejeriet flyttades senare i utvidgat skick till Grytnäs. Även länets första mejeriskola kom 1894 att inrättas på Björkfors, detta var under den tid då sonen Manne var arrendator av gården.[67]

Ett stort lyft för Björkfors var den landsväg mellan Kalix och Björkfors som J. August efter långa diskussioner med myndigheterna beslöt att bygga på egen bekostnad. År 1877-78 anlade han också liksom på Grytnäs en vacker anläggning i parken, detta ifrågasattes av folket vad denna lyx skulle tjäna till. Men arbetslösheten inom industrin var stor och många familjer räddades den vintern från nöd och elände p g a förtjänsten från parkarbetet.

Ej heller att förglömma var den stora betydelsen för kulturinflytelser som Björkfors utgjorde under dess storhetstid.[68]

6.2.2 Herrgården

Herrgården uppges vara bygd år 1832 av Johan B. O. men det har senare kommit till kännedom en del saker som gör att man gärna vill datera herrgården till 1700-talets senare hälft. Det har nämligen vid arbeten som utförts vid senare år framkommit att herrgården tidigare varit rödmålad samt saknat dekorativ utsmyckning. Den röda färgen på herrgårdar blev modern redan på 1700-talet. När bönderna flera decennier efter började använda den faluröda färgen ansågs den färgen inte längre fin nog för bruksägare och andra ståndspersoner så man målade om sina huvudbyggnader vita.

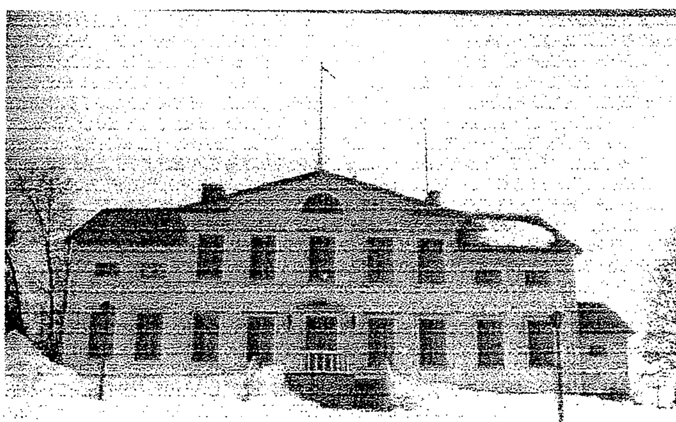
---

[67] Svensk Trävaru-tidning (1889)
[68] Bergfors Georg (1928) s. 257f

Trots alla förändringar har Björkfors lyckats undgå den förvandling som de flesta andra herrgårdsanläggningarna i Norrbotten utsatts för, och än idag har herrgården sin ny-klassicistiska dräkt bevarad från 1800-talets mitt. Herrgården byggdes med rektangulär plan i två våningar och med en mittfront. Lockläktpanelen är vitmålad och taket är täckt med falsad plåt.[69]

Vid forsen uppfördes en modern kvarn och senare ett elverk. Björkfors ägor ökade kraftigt under J. Augusts tid och vid hans död omfattade Björkfors egendom, förutom de ursprungliga hemmanen Björkfors 1 och Espinära 1, ytterligare tolv hemman i Nederkalix, ett i Överkalix, fyra i Karl-Gustav, tre i Hietaniemi och ett i Övertorneå. Efter J. Augusts död övertog sonen Manne Björkfors. Sågen var igång under större delen av 1800- talet och moderniserades efterhand. Så sent som 1888 beräknade Manne hur man skulle vinna effektivitet genom modernisering inför en kommande ombyggnad.[70]

Vid sekelskiftet när Manne avled fick änkan, Gunilla Ottilia Bergman, ekonomiska svårigheter och blev tvungen att sälja egendomen. Den gamla vattensågen revs och endel av virket användes till uppförandet av Ängörens sågverk. 1903.[71] Björkfors egendom såldes till ett konsortium i Dalarna och senare till norska intressenter. Senare blev egendomen skogsbruksskola, driven av skogsvårdsstyrelsen och därefter landstinget. Numera ägs jordbruket av en privat person och skogen förvaltas av skogsvårdsstyrelsen.[72]

[69] Lundin Kerstin (1992) s. 382
[70] Bergman Gunnar, (1959) s. 92
[71] Ängören är en ö som ligger öster om Båtskärsnäs
[72] Svanberg Ingvar, (1988) s. 88

6.3 Grytnäs herrgård

Grytnäs herrgård ligger på Kalixälvens södra sida. Platsen där Grytnäs herrgård ligger hette på 1500-talet Grötanees, men som gästgivaregård på 1800-talet fick det namnet Grötnäs. Efter en tid ändrades namnet ytterligare, då till Grytnäs.

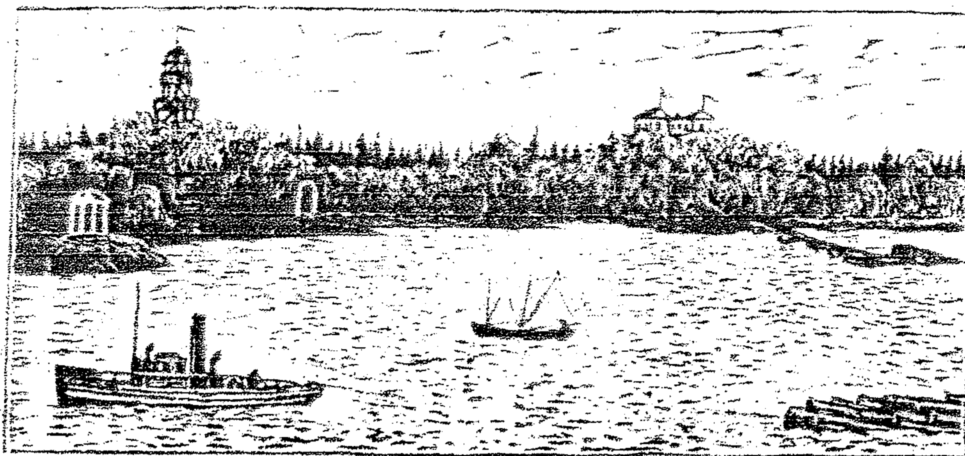
Ägare till Gästgivaregården var postmästare Carl Fredrik Tingvall. Efter att ha gått i borgen för ett par unga officerare gick han i konkurs och hemmanet, 11/24 Nr 4 i Rolfs, Grötnäs såldes 1843 på exekutiv aktion till Johan B. O. för 7. 310 Riksdaler Riksmynt. Hemmanet överlät han senare åt sonen J. August.

Efter Johan B. O:s övertagande beboddes gården bl a av postföraren Gustaf Horney och inte förrän 1870, när J. August återvände till Nederkalix efter 10 år i Stockholm beboddes gården av en ägare. 1871 byggde han om den gamla gästgivaregården till en herrgård i en nyklassisk stil. Det var ursprungligen två mitt emot varandra belägna byggnader som J. August med sitt konstsinne byggde ihop till en byggnad med en terrassliknande altan framför huset. 1888 byggdes den nya ladugården med dubbla tjocka granitväggar och rundbågsfönster. En engelsman som ännu inte sett Kalix kyrka utbrast. " *Is that the church*" när han såg den imponerande ladugården.

Grytnäs egendom hade en betydande uppgift att fylla såsom mönsterjordbruk, föregångare i ladugårdsskötsel och trädgårdsodling . Sådant föregångsarbete övertogs senare av Hushållningssällskapet och statliga institutioner. En herrgård i Norrbotten av Grytnäs snitt och storlek var vid denna tid något enastående och Grytnäs blev en stor sevärdhet. Man hade vattenledningar under jord, där vattnet med hjälp av ångkraft trycktes upp till en cistern i tornet ovanför maskinhuset och därefter ut till de olika byggnaderna. Växthuset, drivbänkarna och de många trädgårdsområdena bredvid mangårdsbyggnaden sköttes av en trädgårds-mästare.[73] 1877-78 anlades parken, med många välskötta promenadvägar. Parken gick ända till den närbelägna herrgården Filipsborg, som förövrigt är ett av de bästa exemplen på sågpatronsherrgård i Norrbottens län. Stigen ner till älven från herrgården gick genom "Balders hage", vid älven fanns " Nannas tempel" och utsiktstornet "Bredablick" varifrån man

[73] Norrbottens museum. Nord och söder. F Nederkalix

hade utsikt mot havet. [74] Dessa platser blev för många Kalixbor populära utflyktsmål. Vid Grytnäs fanns även två bryggor, en för ångbåtar och en för rodd- och segelbåtar.

En betraktare beskriver - *"ovanför den lummiga björkparken reser sig den slottslika herrgården. Här ser vi också den stora välskötta trädgården med sin vattenkonst. Vi går in i det stora växthuset. Här odlas b l a meloner och stora vindruvsklasar digna under glastaket. Vi ser en ridbana och inte långt därifrån ligger den stora ladugården".* [75]

6.3.1 Nannas tempel

J. August uppförde på egendomen ett litet symboliskt lusthus, Nannas tempel. Det är en fri kopia av någon tempeldetalj från det gamla Grekland. Faktum är att hela Grytnäs under J. Augusts tid uppvisade drag från det gamla Grekland. J. August var intresserad av de gamla humanistiska idéerna som kommit till uttryck under forngreklands storhetstid och vars kultur genomsyrat hela kristenheten. Nannas tempel är en symbol för den förkristliga anda som har sina rötter i den grekiska och nordiska antiken. [76]

Lusthuset stod på den lummiga grytnässtranden under många decennier och var en mycket uppmärksammad prydnad när man sjöledes närmade sig Kalix . Den flyttades dock från

---

[74] Svanberg Ingvar, (1988) s. 97
[75] Landström, Sven (1948) s. 16f
[76] Norrbottens museum. Sagan om Nordanskär F2

stranden närmare herrgården när området vid stranden inte längre ingick i Grytnäs egendom. Lusthuset som än idag finns kvar är döpt efter kärlekens och skönhetens gudinna Nanna.

I templets tak är en tes formulerad av skalden Villhlem Ekelund och lyder så : "*Vad är Kristus ? Vad är Apollo ? Det är mänsklighetens hemliga tecken. Den som lyder skall få "sanning" vare sig han var på ena eller andra sidan".*[77]

Järntriangeln som nu hänger i lusthuset har tidigare suttit på en stolpe vid drängstugan. Den var tidigare gårdens vällingklocka, med vilken man ringde gårdsfolket ut till arbete och in till mat och vila. Den har också kommit till användning som brandlarm vid eldsvåda något enstaka tillfälle. Det stukade järnet, där slagen träffat mest vittnar att den har använts flitigt. Efter att egendomen blev styckad i en mängd småbruk hade man inte längre användning för vällingklockan. Den användes därefter bara vid sommarfestligheter på gården och fick sin hedersplats i templet.[78]

6.3.2 Stensättningen

Vid herrgården finns en stensättning. Stenarna skall beteckna särskilda personer, det är alltså en förenklad, dock ofullständig, stamtavla i jordfasta granitstenar. Stensättningens centrala del utgörs av en stor sten, som kilades ur en klipphäll i Stråkanäs. Storstenen restes vid midsommartid 1884 av J. August till minne av hans föräldrar, Johan och Henrica B. O. [79] Liksom Nannas tempel har stenen stått på ett annat ställe från början, innan den med hästforor flyttades närmare herrgården.

De 11 småstenarna som står bakom storstenen i rad ända ner mot gamla landsvägen, är minnesstenar över de 11 kända fäderna och släkthuvudmännen alltifrån år 1483. Längst ned av de gamla stenarna, vid den gamla landsvägen, ligger den 1:a kända stamfadern, Tomas Stor-Kåges minnessten. De 11 stenarna betecknar alltså äldsta sonen till fadern bakom.

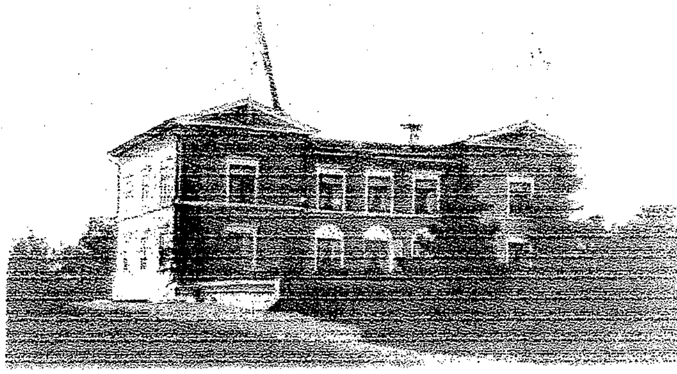
---

[77] Norrbottens museum. Grytnäs i Kalix semesterhem efter 105 år som släktgård F2
[78] Norrbottens museum. Grytnäs, en förnämlig gård på Kalixälvens väna strand F2
[79] Norrbottens museum. Johan och Henrika Bergman-Olson P

I en cirkelbåge framför storstenen ligger 8 stenar av inbördes lika storlek, de betecknar Johan B. O:s barn med äldsta son, d v s J. August, i mitten rakt framför och närmast storstenen. Även de 2 bakomliggande cirkelbågarna betecknar syskonrader med äldsta sonen i mitten. Cirkelbågen närmast templet visar kusiner, barn till två fäder i raden framför. Detta led utgör en del av den 16:e generationen räknat efter den första välkända stamfadern Tomas Stor-Kåge.[80]

På slutet av1880-talet bodde J. August och Karolina med sonen konsuln Johan August Bergman jr. på Grytnäs. Kvar fanns även en trädgårdsmästare och en mejerist. Mejeriet som flyttades från Björkfors till Grytnäs fanns ännu 1891 kvar och ägdes av J. Augusts sterbhus. Efter J. Augusts bortgång bodde änkefrun Karolina samt J. August jr. med familj kvar på Grytnäs och egendomen söderstyckades nu i många smådelar pågrund av ändrade ekonomiska omständigheter.[81]

Fyra generationer, eller 105 år för att vara precis ägde Bergmanssläktet gården. Den siste som bodde på Grytnäs herrgård var Sune Bergman. Han sålde Grytnäs herrgård 1949 och flyttade till Köping. Föreningen Kvinnors semesterhem köpte herrgården som blev ett semesterhem för husmödrar. Den verksamheten är numera nedlagd och jorden såldes till ett flertal ägare. Grytnäs ägs idag av den hemliga orden- Förenade Gamla Druidorden- som på herrgården startat ett vandrarhem.

[80] Norrbottens museum. Grytnäs- ett minnenas tempel F2
[81] Hallman Birger (1998) s. 80ff

Minnesstenarna och Nannas tempel är ett särskilt servitut vid lantmäteriet, vilket innebär att ett visst tomtområde av gården inte får bebyggas eller styckas till tomter, minnesbacken på Grytnäs blir därmed konserverad för framtiden.[82]

7 Företagare och Patron

7.1 Sågverksindustrins framväxt i norra Sverige

Händelser i Europa började i mitten av 1800-talet att påverka det norrbottniska kustlandet. I och med industrialiseringsprocessen, det ekonomiska uppsvinget och fransk-tyska kriget 1870-71 startade den största stadsbyggnadsepoken i Europa och efterfrågan på byggnadsmaterial i norra Sverige ökade rekordsnabbt.[83] Även Englands och Frankrikes slopande av importtullar och Sveriges borttagande av exporttullar på trävaror påverkade starkt.

I början på 1800-talet räckte västra och södra Sveriges skogar fortfarande till för exporten men omkring 1850 försköts tyngdpunkten alltmer mot norr. I Norrland fanns väldiga urskogsområden vilka genom stora flottningsbara vattendrag förbands med transportleden havet. Under tiden 1850-1871 mer än tiodubblades exporten av plankor och bräder från Norrland. Vattensågar bar upp den första expansionen 1850, gamla rustades upp och nya anlades för att möta den ökande efterfrågan. Redan på 1850-talet fanns ångsågarna men deras stora genombrott kom först på 1870-talet och vattensågarna började under påföljande årtionde alltmer att försvinna.[84] Det var också under denna tid som aktiebolagsformen fick sitt genombrott inom sågverksindustrin, och många blev redan då miljonföretag, däribland AB Bergman Hummel & C:o.

När familjen Bergman i mitten på 1800-talet byggde upp sågverksindustrin i Nederkalix, var det J. August som var nyckelpersonen. Hela sin verksamma tid ägnade han åt sina sågverk vid Kalix och Luleå älvar som bidrog till sågverksindustrins blomstring. Från hans företag och andra arbetsföretag som han var delägare i hade tusentals personer haft sitt uppehälle och sin utkomst.[85]

---

[82] Norrbottens museum. Grytnäs i Kalix semesterhem efter 105 år som släktgård F2
[83] Svanberg Ingvar, (1988) s. 27f
[84] Dyverfeldt Göran (1974) s. 1
[85] NK (1976) Mångkunnig Bergman på museet

J. August bildade omkring 1861 en handelsfirma tillsammans med David Hummel och Johan Sällström. Handelsfirman hette Bergman, Hummel & C:o. J. August och D. Hummel ingick med 200 000 kr vardera och J. Sällström 6 000 kr. J. Sällström utträdde dock 1874 ur firman, som 1883 ombildades till Aktiebolaget Bergman Hummel & C:o. Bolaget byggde ångsågar bl a i Karlsborg och Morjärv. 1878 övertog man även Nyborgs ångsåg som gått i konkurs endast fyra år efter dess start. 1879 gick man även in som delägare i firman Bergbom-Svanberg och förvärvade samtidigt aktiemajoriteten i Aktiebolaget Bodträskfors.[86]

Trävaruhanteringen ökade och utvecklingen fortgick i så snabb takt att praktiskt taget hela länets kustland blev industrialiserat i modern bemärkelse under loppet av ett par decennier. Bergsviken i Piteå socknen 1858 var först med denna industrialisering, följd av Munksund i samma socknen 1860 och Karlsborg i Nederkalix 1863. Senare på 1870-talet Skuthamn i Piteåsocknen, Nyborg i Nederkalix och Strömsund i Råneå. Under 1880-talet utökades antalet ytterligare bl a med Båtskärsnäs vid Kalixälven.

Det fanns vid sekelskiftet ca 33 sågverk och hyvlerier i Norrbotten, och de sex största var AB Bergman Hummel & C:o, AB Båtskärsnäs, Töre AB, AB Carl Palmgren, Storfors AB och Munksunds sågverk AB. Dessa svarade för ca 90 % av länets produktion. AB Bergman, Hummel & C:o var störst och hade ca 20 % av produktionen, 90 000 kubikmeter. Av sågverksindustrins totala produktion gick 95 % på export.[87]

7.2 En ny livsföring

Den snabba utvecklingen av den industriella apparaten ledde till en befolkningstillväxt och en förändring av dess livsföring. Kalixbygden hade kommit att bli helt dominerat av skogsbruket och mängder av arbetare sysselsattes vid de olika sågverken. Arbetskraften bestod till stor del av fattiga bönder, som helt övergav sina jordbruk för att förhoppningsvis få en större och jämnare inkomst genom sin anställning. Andra bönder tog sågverksarbetet som en bisyssla istället för det traditionella fisket. Levnadsstandarden steg kraftigt under 1850- talet men

---

[86] Svanberg Ingvar, (1988) s. 90
[87] Dyverfeldt Göran, (1974) s. 8f

arbetsdagarna var långa och lungsoten skördade många liv. Man fick större tillgång till pengar än tidigare men en jämn och trygg försörjning var inte lika självklar.[88]

I anslutning till sågarna bildades efter en tid "arbetargetton". De var uppbyggda av arbetsgivarna, och dessa "samhällen" var annorlunda till planlösning än bondbyarnas oregelbundna planer. Där fanns arbetarbostäder, oftast väldigt enkla, bolagsbutiker, skolor mm på ett och samma område.[89]

Vid de flesta bruk byggde man upp dessa samhällen och sociala miljöer som förmedlade trygghet, social identitet och samhörighet till arbetarna. Arbetsgivaren spelade medvetet på känslor. Patronen försökte att förstärka arbetarnas identifiering med fabriken och så långt som möjligt internalisera dess budskap om auktoritet och underordning. Man försökte helt enkelt utnyttja den "vi-känsla" som fabriken gav arbetarna.

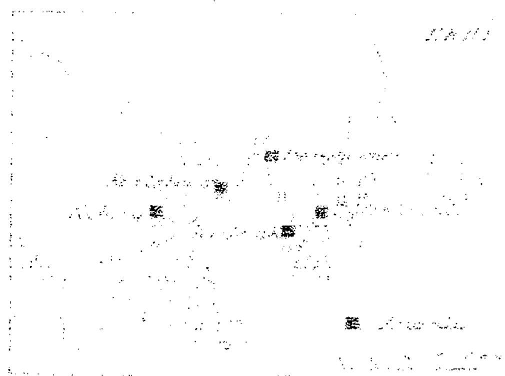
I publikationer om svenska bruk och avhandlingar finner man en entydig bild av patronerna som kraftfulla karaktärsfasta personligheter med stark viljeinriktning. Patronen skulle veta vad han ville och inge respekt, han skulle framstå som en riktig " brukskarl".[90]

7.3 Sågverksindustrin expanderar

I övre Norrland var det alltså under 1800-talet sågverksindustrin som hade den största betydelsen av alla industrigrenar. I och med ångsågen kunde större mängder tillverkas och det svenska träet blev efterfrågat på den europeiska marknaden. Efter Norrlandskusten växer en stor mängd sågverk upp och i Kalix kommun anläggs under denna tid en rad sågverk; Karlsborg, Nyborg, Båtskärsnäs, Axelsvik, Ängören, Bergholmen, Törefors och Fortuna.[91]

---

[88] Lövgren, O. W. (1936) s. 36f
[89] Svanberg Ingvar, (1988) s. 125
[90] Ericsson Christer, (1997) s. 19ff
[91] Sundbäck Stefan E, (1986) s. 30f

I slutet på 1800-talet var det ett tiotusentals människor som var engagerade i trävaruhanteringen i östra Norrbotten. Det var skogshuggare, flottare, sågverksarbetare och deras patroner. Träindustrin gav ett avsevärt bidrag till länets försörjning. Utvecklingen inom sågverket gick från grovbladiga vattendrivna sågar till finbladiga därefter till ångsågar och sedan till motordrivna sågar. I och med övergången från vattensågar till ångsågar skedde även en förflyttning geografiskt av sågarna, från forsar till hamnar.[92]

7.4 Karlsborg

1848 söker J. E. Söderberg och C. E Grunden en ny lossningsplats. De finner ön Låsholmen, belägen en bit ovanför Kalixälvens mynning, som lämplig. De bygger boningshus, magasin, smedja, arbetsstuga, barlastbrygga och bommar. Men den inköpta marken säljs successivt vidare från år 1853 till D. Hummel och J. August som förvandlar Låsholmen från enbart lossningsplats till industriplats med namnet Carlsborg, senare Karlsborg. Sommaren 1868 anlägger bolaget en ångsåg med tillhörande kvarn och lokomobilhus. Även ett såghus uppfördes. Maskinerna köptes från J. & C.G Bolinders mekaniska verkstad i Stockholm.[93]

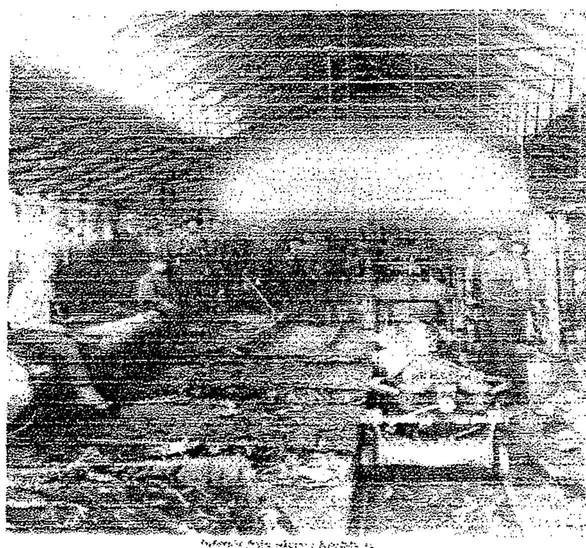
Karlsborg var det första stora kustsågverket i Kalixområdet tätt följt av Båtskärsnäs sågverk. De bägge storsågverken ägdes av två olika ägargrupper. För Karlsborgs del dominerades bolaget av familjen Bergman och Båtskärsnäs av familjen Svanberg.[94]

---

[92] Lundholm Kjell, (1990) s.44f
[93] Mörsare Kaj, (1993) s. 1ff
[94] Lundin Kerstin, (1992) s.438

Ångsågens införande och den förbättrade konjunkturen för trävaruindustrin vid 1850-talet gjorde att många företagare anlade ångsågar nära kusten. Fördelarna med ångsågen var många bl a att den hade större kapacitet än vattensågarna och de kunde anläggas vid utskeppningshamnarna.[95] Karlsborgs sågverk som anlades som Norrbottens 3:e ångsågverk, utvecklades från ett litet sågverk med låg produktivitet till ett stort och effektivt exportsågverk med stor betydelse för Kalixbygden.

Med huvudkontoret i Kalix skötte D. Hummel skogsaffärerna och bruksrörelsen, medan J. August med huvudkontoret på Skeppsbron i Stockholm hade hand om utlandsaffärerna. Ganska snart efter att sågen tagits i bruk kom man fram till att kapaciteten var otillräcklig och att produktionen måste utökas. En ny såganläggning utformades och togs i bruk 1870. I början uppstod det en del problem med den nya sågen, men 1871 var inkörningssvårigheterna övervunna. D. Hummel kunde nu meddela sin kompanjon om karlsborgsarbetarnas goda arbete och att produktionen nu låg på 1200 stockar per dygn. Sågverket som var det modernaste i Norrbotten , blev en sensation och sevärdhet för hela bygden när det fungerade tillfredställande i skenet av världens nordligaste gasbelysning.[96]

[95] Lundin Kerstin (1992), s.396
[96] Mörsare, Kaj (1993) s. 1ff

Runt sågverket började ett sågverkssamhälle ta form. Trävaruindustrin hade under 1870-talet högkonjunktur, men Karlsborg fick dock konkurrens när Kalix ångsågsaktiebolag anlade en såg i Nyborg. Bergman, Hummel & C:o klarade sig dock och konkurrerade ut Nyborgssågen. Karlsborg fortsatte att såga timmer och högkonjunkturen höll i sig alltmedan bolaget bytte ägare och namn vid ett flertal tillfällen och samhället växte. [97]

När J. August avled 1889 och D. Hummel strax därefter, övergick aktiemajoriteten till J. Augusts arvingar. 1900 brinner sågen ner och man hade sedan tidigare redan ansträngd ekonomi. Den dåvarande bolagschefen, J. August jr beslöt dock att bygga upp en ny såg. Men de ekonomiska problemen fortsatte och 1901 sålde man Karlsborgsindustrin till Nordiska Trävaru AB.[98] Sågverksindustrin var mycket känslig för konjunktursvängningar och sågverkspatronerna efter Norrlandskusten gjorde växelvis miljonvinster, växelvis konkurser. Alla större sågverk i kommunen som grundades under 1800-talets sågverksrusch är nu nedlagda.[99]

Karlsborg utbyggdes en bit in på 1900-talet med en massafabrik och senare även med papperstillverkning, men 1988 slutade verksamheten vid själva sågverket. Karlsborgs sågverk var dock det sågverk som överlevde längst i kommunen. Av de gamla sågverken återstår ej mycket, grunder och rester av kajanläggningar är det enda som idag kan ses. Vissa av brukspatronernas herrgårdar finns även kvar som minnen från sågverkens storhetstid.[100]

---

[97] Lundin Kerstin, (1992) s. 396
[98] Mörsare Kaj, (1993) s. 10
[99] Sundbäck Stefan E, (1986) s. 30f
[100] Ibid.,

8 Sammanfattande slutsatser

8.1 J. Augusts gärningar

Den definition av makt och status som Bourdieu företräder går att applicera på J. August Bergmans person och gärning. Denne har ju lyckats skaffa sig makt och inflytande i olika sfärer (fält), dels som företagare och ekonomisk makthavare, dels som regional och lokal politiker och dessutom som lokal stilbildare och trendsättare i Kalixbygden.

J. August föddes med förutsättningar för att lyckas i livet. Hans fader, Johan B. O, hade gjort en enastående karriär och byggt upp ett imperium som gjort honom till en förmögen man. Att J. August som äldste son skulle få ta del av detta imperium var inte någon större överraskning. Men J. August hade långt större ambitioner än bara driva delar av faderns verksamhet. När sågverksindustrin i mitten på 1800-talet växte fram i Nederkalix var han en nyckelperson. Han bildade handelsfirman Bergman Hummel & C:o tillsammans med D. Hummel och J. Sällström. Ett företag som blev ytterst viktigt för Kalixbygden och störst bland sågverk och hyvleri i Norrbotten. Detta företag och sågverksegendomarna längs Luleå- och Råneå älvdal som han var delägare i gav många arbetstillfällen, ja hela skogsindustrins snabba utveckling ledde till en förändring av folkets livsföring. Kalixbygden hade kommit att bli helt dominerat av skogsbruket och delar av traditionella jordbruket övergavs.

Men J. August verkade även på andra arenor. Han var kulturintresserad och rustade upp två herrgårdar och ägnade sig vid dessa åt jordbruks- och skogsbrukskonsten. På Björkfors bildade han ett mönsterjordbruk och anlade den första lantbruksskolan i Norrland. Egendomen blev även centrum för modern kreatursavel och skogsvård i länet. De många jordbruksexperiment man utförde där bidrog starkt till att göra Björkfors till länets mest rationella drivna egendom. Även Grytnäs herrgård som J. August bebodde efter sin hemkomst från Stockholm blev ett mönsterjordbruk. Man var där föregångare i ladugårdsskötsel och trädgårdsodling.

Det som mest vittnar om J. August mångsidighet är nog bad- och kuranstalten Nordanskär. Detta stora riskprojekt hann han inte riktigt säkerställa innan hälsan började vackla. Men Nordanskär hade trots sin korta livslängd en blomstringsperiod när människor flitigt besökte denna ö i skärgården för att roa sig eller bara koppla av.

J. August utövade liksom sin fader en omfattande välgörenhet, han bidrog bl a till bättre förutsättningar för sjukvård när han till största delen av egna medel bekostade ett nytt sjukhus.

8.2 J. Augusts egenskaper och maktposition

J. August blev en betydelsefull person för Kalixbygden. Detta var ju under en tid då samhällsansvaret inte var det bästa, så att privatpersoners försorg och välgörenhet blev väldigt viktiga. J. Augusts olika projekt gagnade väl inte minst honom själv, han såg ju med en affärsmans ögon, men många av projekten skulle även komma att gagna bygdens befolkning och utveckling vilket verkar ha varit väldigt viktigt för honom. Hans företag skapade arbetstillfällen, hans "sociala" insatser gav bl a förutsättningar för bättre vård och skola. Prydnader och konst som han inköpt på sina årliga utlandsresor gjorde att man fick ta del av influenser utifrån.

Han var en mångsidig person med stor makt, vilket manifesterades bl a genom de högt belägna herrgårdarna med de omgivande trädgårdskonsten och parkerna. Han spelade på många olika arenor och hade ett stort kontaktnät. Hans position och anknytning till Stockholm var ytterst viktig, därigenom fick han lättare tillgång till kapital och kontakter. Kalixbygden var ju under denna tid ute i periferin p g a de dåliga dåtida kommunikationerna. Hans årliga utlandsresor ökade även hans kontaktnät och gav honom värdefulla idéer, vilket bl a bad- och kuranstalten Nordanskär vittnar om.

Att J. August fick denna makt och position i samhället underlättades alltså mycket av hans anknytning till Stockholm och hans familj där, bakom honom stod faderns stabila och aktade handelshus. Men han var även en initiativrik man och något av en risktagare vilket gav honom en ansenlig förmögenhet. J. August var en liten man med stora idéer, en renlevnadsmänniska med en stark religös tro. Han var en man som lyckades i livet, en man med stor makt och starkt inflytande.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Arkiv:
Nord och Söder (Arfwidsson Nils). Norrbottens museums arkiv F Ndkx
Grytnäs i Kalix semesterhem efter 105 år som släktgård. Norrbottens museums arkiv F 2
Grytnäs en förnämlig gård på Kalixälvens väna strand. Norrbottens museums arkiv F 2
Johan och Henrika Bergman-Olson. Norrbottens museums arkiv P (släkthistoria)
Grytnäs- ett minnenas tempel. Norrbottens museums arkiv F 2
Sagan om Nordanskär. Norrbottens museums arkiv F 2
Museer i länet. Norrbottens museums arkiv F 2

Privat arkiv:
Johan August Bergman, Svensk trävarutidning 15.02.1889, från släktföreningen Bergman Olsons ättlingar i Stockholm.
Johan August Bergman 11.02.1889 artikel från släktföreningen Bergman Olsons ättlingar i Stockholm, tidning okänd
Johan August Bergmans dödsannons, från släktföreningen Bergman Olsons ättlingar i Stockholm

Litteratur

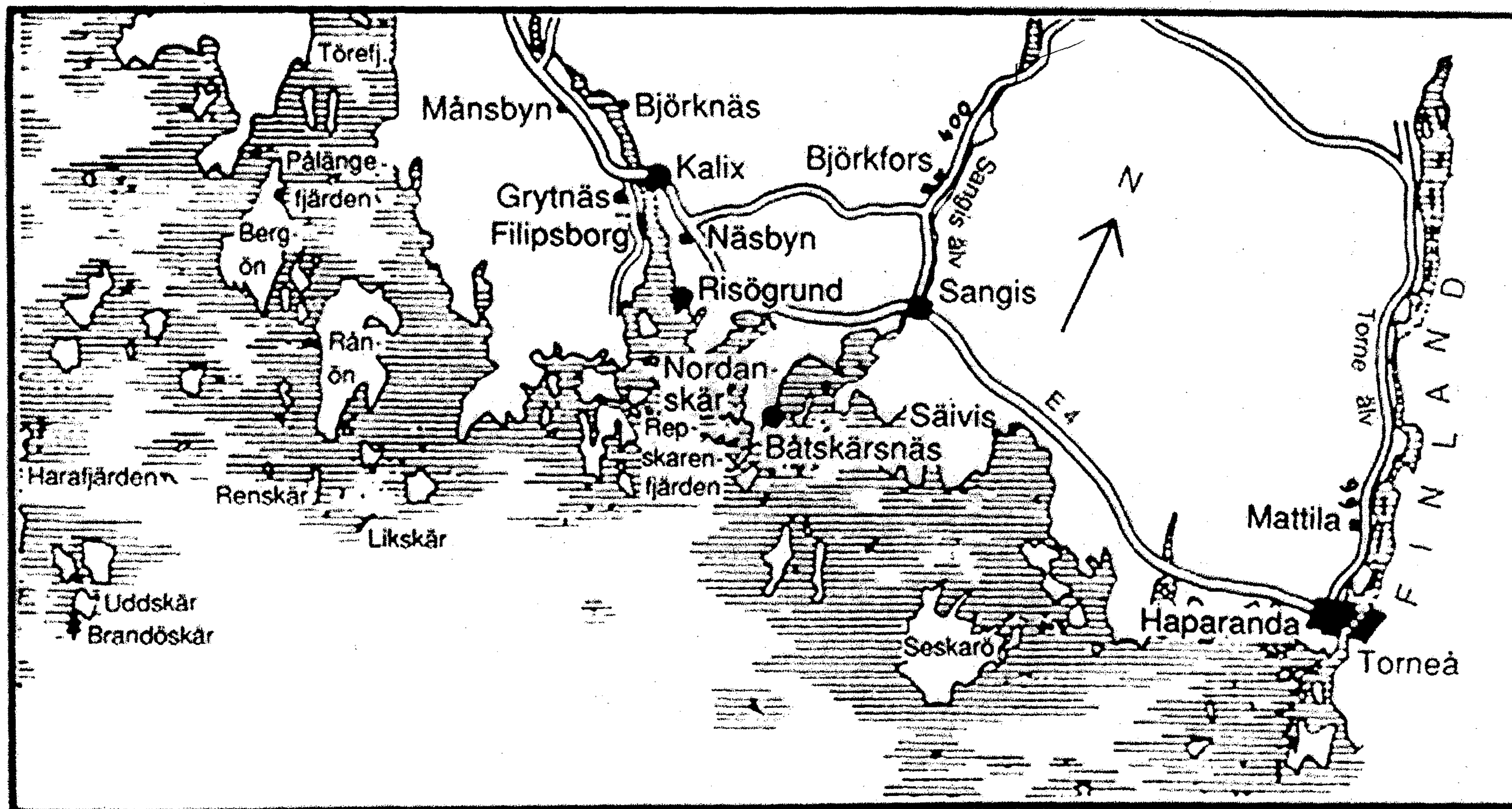
Tryckt:
Bergfors Georg, (1928) *Norrbotten 1.* Uppsala
Bergman Gunnar, (1959) *Med Kursläde Kalix- Waldemarsudde:kring ett handelshus på 1800-talet.* Västerås
Dyverfeldt Göran, (1974) *Norrbottnisk sågverksindustri 1900-1925.* Uppsala
Ericsson Christer, (1997) *Vi är alla delar av samma familj.* Stockholm
Hallman Birger, (1998) *Rolfs by.* Kalix
Johansson Thomas, (1996) *Kultursociologi.* Lund
Landström Sven, (1948) *Minnen och anteckningar från Nederkalix.* Kalix
Linde Bjur Gunilla, (1999) *Arkitekt vid industrialismens genombrott. Adolf Edelsvärd en yrkesbiografi.* Göteborg
Lundholm Kjell, (1990) *Från Storön till Kebnekaise.* Luleå
Lundin Kerstin, (1992) *Norrbottens synliga historia del 2 band 2.* Luleå
Lövgren O.W, (1936) *Årsbok 1936.* Luleå
Pihl Atmer Ann Katrin, (1998) *Livet som leves där måste smaka vildmark: sportstugor och friluftsliv 1900-1945.* Stockholm
Stackell Lars, (1975) *Västkusten förr. Badortsmiljös liv och bebyggelse under 1800-talet.* Stockholm
Sundbäck Stefan E., (1986) *Spår av historia. En rundvandring genom Kalix historia med 45 sevärdheter.* Kalix
Svanberg Ingvar, (1988) *Från Filipsborgs horisont.* Kalix
Westerberg Jan Olov, (1986) *Nordanskärs hafskuranstalt.* Kalix
Åkerman Sune m fl, (1997) *Att skriva människan.* Stockholm

Otryckt:
Mörsare Kaj, (1993) *Karlsborgs sågverk 1868-1988.* (specialarbete)
Sandblad Birgitta, *Familjen Johan Bergman Olson under Stockholmstiden 1820-1899*
Föreningen Bergman Olssons ättlingar meddelande nr 11- 1995

Tidningsartiklar

Johan Bergman-Olson och Kalixbygden, NSD 27.10.1959
Björkfors Herrgård, NSD 30.04.1962
Så var livet vid havskuranstalten, NSD 28.08.1968
Nordanskärs kapell snart i Björkfors, NK 06.03.1944
Mångkunniga Bergman på museet, NK 30.12.1976

Bildförteckning

Törefj.
Månsbyn
Björknäs
Kalix
Björkfors
Pålänge-
fjärden
Grytnäs
Filipsborg
Näsbyn
Sangis älv
N
Berg-
ön
Risögrund
Sangis
Rån-
ön
Torne älv
Nordan-
skär
Rep-
skaren-
fjärden
Båtskärsnäs
Säivis
E 4
Harafjärden
Renskär
Likskär
Mattila
FINLAND
Uddskär
Brandöskär
Haparanda
Seskarö
Torneå

LULEÅ TEKNISKA UNIVERSITET

NR: 2000:64
ISSN: 1402-1773
ISRN: LTU-CUPP--00/64--SE

Institution
Industriell ekonomi och samhällsvetenskap

Avdelning
Statsvetenskap, historia och geografi

Upplaga
1

Datum
2000-06-28

Titel
Johan August Bergman: samhällsbyggare och företagsledare i Kalixbygden

Författare
Viktoria Lundbäck

Språk
Svenska

Sammanfattning
Johan August var en man med stor makt och starkt inflytande i Kalixbygden under senare delen av 1800- talet. När sågverksindustrin växte fram i Kalix var J. August en nyckelperson, han blev även delägare i den mycket framgångsrika handelsfirman Bergman Hummel & C:o. Men som brukligt var för 1800- talets företagare hade J. August även intressen på andra områden. På sina två herrgårdar Björkfors och Grytnäs ägnade han sig åt jordbruks- och skogsbrukskonsten. På Björkfors bildade han ett mönsterjordbruk och anlade den första lantbruksskolan i Norrland. Det som mest vittnar om J. Augusts mångsidighet är bad- och kuranstalten Nordanskär, vilket blev hans sista stora projekt. Ett riskprojekt som han inte riktigt hann säkerställa innan hälsan började vackla. Men Nordanskär hade trots sin korta livslängd en blomstringsperiod när människor flitigt besökte denna ö. J. August utövade även en omfattande välgörenhet, han bidrog bl a till bättre förutsättningar för sjukvård när han till största delen av egna medel bekostade ett nytt sjukhus. J. August var en liten man med stora idéer, en renlevnadsmänniska med stark religiös tro.

Typ
C-uppsats

Fakultet
Filosofisk

Beställare
-

Nyckelord
Historia, J. August Bergman, Bergman Hummel & C:o, Grytnäs herrgård, Björkfors herrgård, Nordanskär

Granskare/handledare
Åke Löfgren

URL: http://epubl.luth.se/1402-1773/2000/64